

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 9 (Aralık/December 2022), s. 689-713.

Geliş Tarihi-Received: 30.11.2022

Kabul Tarihi-Accepted: 28.12.2022

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1212603

Dîvânu Lugâti't-Türk ve Eşdizimlilik: Türkçenin İlk Eşdizim Sözlüğü

Dîvânu Lugâti't-Türk and Collocations: The First Collocation Dictionary of Turkish

Nuh DOĞAN*

Öz

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT) günümüz modern sözlüklerinden beklenen bilgi tiplerinin tamamını bütünüyle içermese de sözcüklerin eşdizimlilik bilgisini çeşitli yollarla titizlikle betimler. DLT'nin sıklık kullanımının öncelendiği, eşdizimlere dayalı bir yapısının ve yönteminin olduğu, sözcüklerin çoğunlukla eşdizimsel kullanımına ve anlamına göre betimlendiği ileri sürülebilir. DLT'de benimsenen bu tutum DLT'nin sözlük türünün, amacının ve hedef kitesinin ne olabileceği hakkında önemli bazı ipuçları vermektedir. DLT, yazın alanında çoğunlukla ansiklopedik bir sözlük olarak kabul edilir. DLT'nin mikro yapısı incelendiğinde amacına ve hedef kitesine uygun olarak kullanım sıklığı yüksek, çoğunlukla edim bilimsel bilgisinin de verildiği kalıp dil birimleri ve eşdizim sözlüğü özellikleri taşıdığı görülür. Buna, DLT'de özellikle fiilleri doğrudan tanımlamak ya da açıklamak yerine eşdizimsel kullanımı ve sınırlılıkları verilerek eşdizimsel anlamlarıyla tanımlanması delil gösterilebilir. Zira Kâşgarlı'nın yüksek seviyede eşdizimlilik farkındalığının olduğu, eşdizimleri ve eşdizimsel tanımlamayı özellikle tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada DLT'nin mikro yapısı açısından sözcüklerin eşdizimlilik bilgisine dayandığı ileri sürülmüş, DLT'nin bir eşdizim sözlüğü olarak taşıdığı özellikleri ve eşdizimlerin sunulduğu biçimi incelenmiştir. DLT'nin en özgün tarafının modern eşdizim sözlüklerine koşut biçimde Türkçe eşdizimleri seçme ve betimleme yöntemi olduğu, bu yönleriyle DLT'nin sözcük ve sözcük birleşmelerinin sıklık kullanımının öncelendiği bir kalıp dil birimleri ve eşdizim sözlüğü olduğu iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, eşdizimlilik, eşdizim sözlüğü, kalıp dil birimleri, Türkçe eşdizimler.

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT) describes the collocational knowledge of words in various ways although it does not contain all the information types expected from today's modern dictionaries. It can even be argued that DLT has a structure and method based largely on collocational uses, and that it is described according to the collocational use and meaning of words. This attitude adopted in DLT also gives us some clues about the dictionary type, purpose and target audience of DLT. DLT is mostly considered an encyclopedic dictionary in the literature. When its microstructure is examined, it is seen that DLT has the characteristics of a collocations dictionary, mostly in accordance with its purpose and target audience, in

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Samsun/Türkiye, e-posta: nuhdogan55@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8935-8428.

which usage (pragmatic) information is also given. This can be evidenced by the fact that in DLT, instead of describing or explaining verbs directly, they are defined with their collocational meanings by giving their collocational use and restrictions. Because, it is seen that Kaşgarlı has a high level of collocation awareness, and especially prefers collocations and collocational definition. In this study, it is suggested that DLT is designed as a collocation dictionary in terms of its microstructure, since it is based on the knowledge of collocations of words. How collocations are presented in DLT and what features of a collocation dictionary DLT contain are examined. It has been argued that the most unique aspect of DLT is the method of selecting and describing Turkish collocations in parallel with modern collocation dictionaries, and in this respect, DLT is designed as a dictionary of formulaic units and collocations in which the frequency of words and word combinations is prioritized.

Abstract: Dîvânu Lugâtî't-Türk, collocations, collocations dictionary, formulaic units, Turkish collocations.

Giriş

Dil biliminin ve sözlükçülüğün (lexicography) teorik yönünü oluşturan *sözcük biliminin* (lexicology) gelişmesi, bugün modern sözlüklerin farklı ihtiyaçlara cevap verebilen, karmaşık ve yetkin bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Modern sözlükler, sözlük türlerine göre değişmekle birlikte madde başı sözcükler hakkında farklı bilgi tipleri sunar. Genel olarak modern bir sözlükte madde başı bir sözcükle ilgili *şekilsel bilgi* (formal information), *dizimsel bilgi* (syntagmatic information), *anlam bilimsel bilgi* (semantic information), *edim bilimsel bilgi* (pragmatic information) ve *köken bilgisi* (diachronic information) başta olmak üzere çeşitli bilgiler verilir (Svensén, 2009, s. 6-8). Bu bilgi tiplerinden *dizimsel bilgi*, sözlüksel birimin diğer sözcüklerle birleşimi ya da birlikte kullanımı sırasında sergilediği dil bilimsel ve sözlüksel özellikleriyle, bir başka deyişle sözcüklerin eşdizimsel ve söz dizimsel davranışlarıyla ilgilidir. Sözcükler her ne kadar dil bilgisi kurallarına göre dizimlense de dil bilgisi kuralları sözcüklerin birlikte kullanılabilmesi için her zaman yeter bir koşul değildir. Dil bilimsel ve anlamsal koşullar uygun olmasına karşın sözcükler birbiriyle geniş bir birliktelik kullanımına, aynı söz dizimsel yapıda dizimlenme imkânına sahip değildir. Bazı sözcükler arasında keyfi gelişmiş kimi kullanım normları vardır. Bu sözcükler bir dizimde birbiriyle daha sıklıkla kullanılırlar ve diğerlerine göre ayrıcalıklı bir konuma yükselirler. Sözcüklerin birbirini gerektirdiği ve diğer sözcüklerle kullanımının kısıtlandığı bu durum, dil bilimi yazın alanında *eşdizimlilik* (collocation) terimiyle anılır. Dilde insan her defasında yeni dil bilimsel üretim yapmaz, daha çok önceden üretilmiş hazır kalıp dil birimlerini kullanır. Eşdizimler söz varlığının kullanıma hazır, önüretimli kalıp dil birimlerinin başında gelir. Eşdizimler dilin dil bilimsel yapılarına karşı *sözlüksel yapıları* olarak görülebilir. Eşdizimler nicelik açısından bir dilin söz varlığının önemli bir kısmını oluşturur. Hill'e göre okunulan, yazılan, söylenen, duyulan her şeyin %70'i eşdizimlerden oluşur (2000, s. 53). Bir sözlükçünün karşılaşılabileceği en büyük tehditlerden biri eşdizimler olmasına karşın modern sözlükler dillerin söz varlığının önemli bir yekününü oluşturan eşdizimleri ve eşdizimsel anlamları betimlemeye çok fazla önem verir.

Dîvânu Lugâtî't-Türk (DLT) günümüz modern sözlüklerinden beklenen bilgi tiplerinin tamamını bütünüyle içermese de sözcüklerin eşdizimlilik bilgisini çeşitli yollarla betimlediği, hatta büyük oranda eşdizimlere dayalı bir yapısının ve yönteminin olduğu, sözcüklerin eşdizimsel kullanımına ve anlamına göre betimlendiği ileri sürülebilir. DLT'de benimsenen bu tutum DLT'nin sözlük türünün, amacının ve hedef kitlesinin ne olabileceği hakkında da bize bazı ipuçları vermektedir. Mikro yapısı incelendiğinde DLT'nin amacına ve hedef kitlesine uygun biçimde kalıp dil birimlerinin edim bilimsel bilgisinin de verildiği bir *eşdizim sözlüğü* (collocation dictionary) özelliği taşıdığı görülmektedir. Buna, doğrudan tanımlamak ya da açıklamak yerine sözcüklerin özellikle fiillerin eşdizimsel kullanımı ve sınırlılıkları verilerek eşdizimsel anlamlarıyla

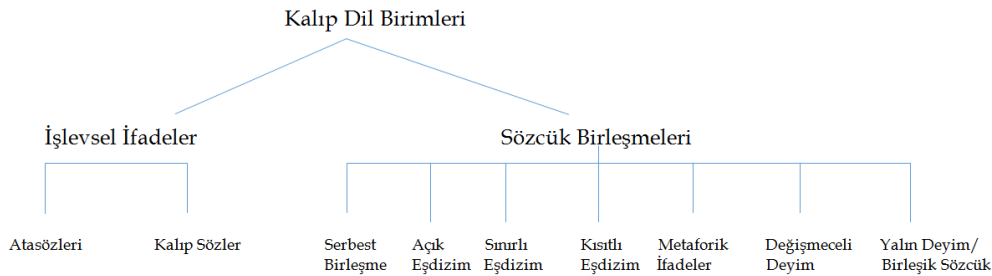
betimlenmesi delil gösterilebilir. Kâşgarlı'nın eşdizimlilik farkındalığının oldukça yüksek olduğu ve eşdizimsel tanımlamayı da özellikle tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada DLT'nin mikro yapısının sözcüklerin eşdizimlilik bilgisine dayandığı ileri sürülmüş, eşdizimlilik bilgisi ve eşdizimleri betimleme yönteminin DLT'nin en özgün tarafını oluşturduğu savunulmuştur. DLT'nin sözcük ve sözcük birleşmelerinin sıklık kullanımının öncelendiği bir kalıp dil birimleri ve eşdizim sözlüğü olarak tasarlandığı iddia edilmiş ve bir eşdizim sözlüğü olarak taşıdığı özellikleri betimlenmiştir.

1. Eşdizimlilik Nedir?

1.1. Kalıp Dil Birimleri ve Eşdizimler

Sözcükler bir *dizimde* (sytnagm) rastgele birleşmezler. Bazı sözcükler aynı dizimde birbiriyle çok daha sık kullanılırlar. Bu, dilde sözcükler arasında çekim kuvvetinin olduğu, unsurlarının birbirini gerektirdiği ve kısıtladığı türlü sözcük birleşmelerinin oluşmasına yol açar. İki veya daha fazla sözcüğün aynı dizimde kullanılmasında söz dizimi ve anlamsal seçme kuralları belirleyici olsa da anlam ve dil bilgisi dışında sözcüklerin sıklıkla birlikte kullanılmasyla *eşdizimsel sınırlılıklar* (collocation restrictions) adı verilen bazı kullanım normlarının geliştiği söylenebilir. Eşdizim bir sözcüğün aynı dizimde kullanımının sıklığa bağlı olarak başka bir sözcükle ya da belirli bir sözcük setiyle kısıtlandığı ve birinin diğerini gerektirdiği ön üretimli, keyfi, alışlagelmiş, kurumsallaşmış/ genelleşmiş bir sözcük birleşmesi türü olarak tanımlanabilir.

Sözcük birleşmeleri, farklı açılardan aynı kategorideki diğer sözcük birleşmelerine yaklaşır ve uzaklaşır. Hatta kimi zaman birbirleriyle iç içe geçer. Bu nedenle eşdizimler genellikle diğer sözcük birleşmeleriyle, özellikle serbest birleşmelerle, birleşik sözcüklerle ve deyimlerle karıştırılır. Eşdizimlerin diğer sözcük birleşmeleriyle karıştırılması, sözcük birleşmelerinin tasnifinin ve sınırlarının belirlenememesinden ileri gelir. Eşdizimleri tespit edebilmek için sözcük birleşmelerinin tasnif edilmesi gerekir. Sözcük birleşmeleri yazın alanında genellikle *işlevsel ifadeler* (functional expression or formulae) ve *birleşikler* (composites) olmak üzere ikiye ayrılır (Howarth, 1996; Cowie, 1998; Mel'çuk, 1998). Sözcük birleşmeleri teriminin atasözü, vecize, slogan, kalıp söz (ilişki sözler) gibi cümlemsi sözleri de içermesi karışıklığa yol açtığından bu çalışmada yeni bir tasnife gidilmiş, sözcük birleşmeleri yazın alanındaki birleşikleri karşılayacak şekilde *kalıp dil birimlerinin* (formulaic sequences) bir türü olarak düşünülmüştür. *Şekil 1*'de sözcük birleşmeleri de kendi içinde belirli ölçütlerle ayırt edilebilecek şekilde kendi içinde tekrar tasnif edilmiştir.

Şekil 1. Kalıp Dil Birimlerinin Tasnifi

Eşdizimler dillerde *şeffaflıktan* (transparency) *geçirimsizliğe* (opacity) doğru derecelenen farklı türdeki sözcük birleşmelerinin bir alt sınıfıdır. Sözcük birleşmeleri bir ucunda *şeffaf* (transparent) ve *dışmerkezli* (exocentric) serbest birleşmelerin diğer ucunda *geçirimsiz* (opaque) ve *içmerkezli* (endocentric) deyim ve birleşik sözcüklerin yer aldığı bir deyimleşme ve sözlükselleşme çizgisinde sıralanır (Şekil 2). Deyimleşme sağa ilerledikçe artar, sola ilerledikçe ise azalır. Sağa ilerledikçe sözcük birleşmelerinin sözlükselleşme

süt/ ayran vs.	
ağır +	yük/ metal/ çanta/ beton/ kapı vs.

Açık eşdizim (open collocation), bileşenlerinden fiil unsurunun anlamsal olarak özelleştiği ve değiştiriminin kısıtlandığı, isim unsurunun aynı anlam alanındaki isimlerle serbest değiştiriminin olduğu birleşmelerdir: *okula/ üniversiteye/ liseye/ kursa/ dershaneye vs. gitmek; mahkemeye/ savcılığa gitmek; doktora/ hekime/ hastaneye + gitmek vs.* Açık eşdizimlerin fiil unsurunun kısıtlı, buna karşın isim unsurunun serbest değiştirim özelliğinin olması onları sınırlı eşdizimlerden ayırır. Kimi açık eşdizimlerin özelleşmiş anlamı bağlam bağımlıdır. Bu, biri gerçek diğeri mecazî iki anlam okumasına imkân verir. Bu tür açık eşdizimlerin özelleşmiş anlamını temelde metonimik ilgiyle kazandığı söylenebilir. Örneğin *okula gitmek* birleşiminin gerçek anlamı yanı sıra “öğrenim görmek” anlamına gelmesi metonimik ilgisinden ileri gelir. Sınırlı eşdizimlerin değiştirim sınırlılığı ve anlam özelleşmesi durum bağlamından değil unsurlarının sözlüksel bağlamından ve anlamsal ilişkilerinden ortaya çıkar. Fiil unsurunun kısıtlılığıyla öne çıkan açık eşdizimler günlük hayatta oluşan teknik anlamlar da ifade ettiğinden genelleşmiş, zihinsel sözlüğe bir bütün olarak kodlanmış, ön üretimli ve kullanıma hazır kalıp dil birimleridir. Durum bağlamına bağlı olması ve gerçek anlamıyla okumanın da mümkün olması onları şeffaf bir birleşme yapar.

Sınırlı eşdizim, dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş, genellikle bileşenlerinden birinin gerçek anlamda, diğersinin özelleşmiş anlamda kullanıldığı, bileşenlerinin eş ya da yakın anlamlı veya anlamsal olarak ilişkili başka unsurlarla değiştiriminin keyfi olarak iki taraflı kısıtlandığı, anlamsal açıdan açık ve genelleşmiş sözcük birleşmeleridir. Eşdizimler *özerk* ya da *taban* (base) bir unsurla bu unsurları kendisiyle aynı dizime çeken *eşdizimleyen* (collocator) adı verilen iki bileşenden oluşur. Örneğin (1)'de *zaman* sözcüğünün *harcamak* fiiliyle meydana getirdiği sözcük birleşmesi bir eşdizimdir. Bu eşdizimde *zaman* özerk unsur, *harcamak* ise eşdizimleyendir. Eşdizimleyen aynı kavram alanı ya da anlam sınıfı içerisinde yer alabilecek birden fazla özerk unsurla eşdizim oluşturabilir. Örneğin *zaman* *harcamak* eşdiziminde *harcamak* fiilinin aynı kavram alanında başka bir sözcükle ya da sınırlı bir sözcük setiyle değiştirimi mümkündür. Bu bakımdan *harcamak* fiilinin özellikle *vakit* sözcüğüyle değiştirimi ve kullanımı eşdizim sınırlılıkları kapsamında olasıdır. Ancak Tablo 2'de betimlendiği gibi *zaman* ve *vakit* sözcükleriyle yakın anlamlı olmasına karşın *harcamak* fiilinin *süre* ve *an* sözcükleriyle eşdizimsel kullanımı keyfi olarak kısıtlanır². Yine *çekmek* ve *yaşamak* fiilinin *zorluk*, *güçlük* ve *sıkıntı* sözcükleriyle birliktelik kullanımı varken *eziyet* ve *dert* sözcükleriyle eşdizimsel kullanımı olası değildir. Sınırlı eşdizimler açık eşdizimlerden özelleşmiş anlamının yanı sıra bileşenlerinin iki taraflı değiştirim sınırlılığının olmasıyla ayrılır.

- 1) Boşuna zaman harcıyorum diye düşünüyorum. TUD

Tablo 2. Eşdizimlerin İsim + Fiil Kalıpları

Özerk Unsur (Base)	Eşdizimleyen (Collocator)
zaman/ vakit/ *süre/ *an	+ harcamak
zorluk/ güçlük/ sıkıntı/ *eziyet/ *dert	+ çekmek/ yaşamak

Konuya *sıfat + isim* eşdizim kalıpları açısından bakıldığında ise *ağır* ve *hafif* sıfatlarının isimlerle belirli anlam sınıflarında farklı eşdizim kullanımlarının olduğu görülür. Örneğin *ağır* ve *hafif* sıfatı *yemek* ve *yiyecek* isimleriyle *ağır yiyecekler*, *hafif yiyecekler* örneklerinde olduğu üzere aynı dizimde kullanılabilirken *içecek* ismiyle aynı dizimde

² Zaman ve zaman kavram alanında yer alan sözcüklerin eşdizim olasılıkları için bk. Çalışkan, 2014.

gerçekleşmesi mümkün değildir. Diğer eşdizim kullanımları ve sınırlılıkları *Tablo 3*'teki gibidir.

Tablo 3. Eşdizimlerin Sıfat + İsim Kalıpları

Eşdizimleyen	Özerk Unsur
ağır/ *hafif +	söz/ laf/ küfür/ ifade/ *lakırdı/ *kelam
ağır/ hafif +	yemek, yiyecek, *içecek
ağır +	koku/ parfüm/ *kolonya
ağır +	silah/ makinalı/ tüfenk/ *tabanca
ağır +	vasıta/ taşıt/ araç/*araba/ *oto/ *otomobil

Bileşenleri özerk olmasına rağmen değiştirim kısıtlılığı dolayısıyla sınırlı eşdizimlere çok yaklaşan başka sözcük birleşmeleri de vardır. *taksi çağırmak, diş çekmek, resim çizmek, dikiş dikmek, yazı yazmak* gibi sözcük birleşmeleri bu kategoride değerlendirilebilir. Serbest birleşmelerde olduğu gibi bütünün anlamı bileşenlerin anlamlarının toplamından elde edilmesine karşın hayli genelleşmiş ve yüksek derece değiştirim kısıtlılığının olması onların *kısıtlı eşdizim* olarak değerlendirilmesini gerektirir. Çoğunlukla belirli meslekî ve uzmanlık alanlarına özgü olan bu sözcük birleşmeleri sınırlı eşdizimler içinde de alınabilir.

Deyim ve birleşik sözcükler, bileşenlerinin anlamlarından bütünün anlamının elde edilemediği, bölünemez, tek bir biçim ya da unsur gibi davranan, tek bir anlamının olduğu *içmerkezli* (endocentric) ve *geçirimsiz* (opaque) sözcük birleşmeleridir. Bu sözcük birleşmeleri içmerkezli ve geçirimsiz olduğundan diğerlerinde olduğu gibi iki merkez yoktur. Bu nedenle tek bir biçim gibi ele alınması gerekir. *sinek avlamak, kulak asmak, meydan okumak; ağırcanlı, ağırayak, ağırbaşlı, ağır ezgi, ağırelli* vs. sözcük birleşmeleri bu kategori içinde değerlendirilebilir. DLT'de deyim ve birleşik sözcükler çoğunlukla madde başında verilir. Ercilasun (2020, s. 53) DLT'de 8 deyim olduğundan söz eder. DLT'de atasözleri açıkça belirtilmesine karşın deyimler açık bir ifadeyle etiketlenmemiştir. Bu, deyimlerin sayıca az olduğu kanaatini doğurmuştur. Ancak DLT'de sanılanın aksine oldukça fazla deyim vardır. Türkçede deyim olma ölçütlerinin belirsiz olması deyim söz varlığının tespit edilmesini güçleştirmektedir. DLT'de **ol suwka kardı**³ cümlesinde *suwka karmak* "boğulmak", **anıñ bogzı aşka kuzıdı**⁴ cümlesinde *bogzı aşka kuzımak* "acıkmak", **söz kulakka çakıldı**⁵ cümlesinde *kulakka söz çakılmak* "kulağına gelmek, işitmek", **öz konukı** "ruh" sözcük birleşmelerinin deyim, dolayısıyla da birleşik sözcük olduğu söylenebilir.

1.2. Eşdizim Kalıpları

Eşdizimlerin gerçekleştiği belirli kalıplar vardır. Türkçede eşdizimlerin genellikle şu söz dizimsel kalıplarda gerçekleştiği söylenebilir:

a) isim (=tümleç) + fiil: *karar vermek, cinayet işlemek, söz almak, ders vermek, ders almak, ruh çağırmak, etki uyandırmak, laf açmak, ilgi çekmek, ruh çağırmak* vs. Bu kalıpta gerçekleşen eşdizimlere *fiil eşdizimleri* adı verilir.

b) isim (=özne) + fiil: *fırtına çıkmak, hava açmak, yağmur yağmak, çığ düşmek, akli karışmak* vs. Bu kalıpta gerçekleşen eşdizimler fiil eşdizimlerinin başka bir türüdür.

³ Bu cümle Kaçalın (2019) çevirisinde "Su adamın boğazına durdu" şeklinde aktarılmıştır (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 220).

⁴ Bu cümle Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) çevirisinde deyim anlamı dikkate alınmadan "Onun boğazı yemek için kurudu." şeklinde aktarılır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 462).

⁵ Bu cümle Kaçalın (2019) çevirisinde deyim anlamı dikkate alınmadan "Söz kulağına çakıldı." şeklinde aktarılır (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 138).

c) sıfat + isim: *keskin bakış, ağır yara, ani düşüş, keskin viraj, şiddetli tartışma, soğuk tavır, ılımlı tavır, derin nefes* vs. Bu kalıpta gerçekleşen eşdizimlere *sıfat eşdizimleri* adı verilir.

d) zarf + fiil: *sıcak davranmak, soğuk davranmak, inciden inceye araştırmak, sert konuşmak, ağır yürümek, çat kapı gelmek* vs. Bu kalıpta gerçekleşen eşdizimlere *zarf eşdizimleri* adı verilir.

e) zarf + sıfat: *oldukça zor, çok şiddetli, hayli yoğun* vs. Bu eşdizimler zarf eşdizimlerinin bir başka türüdür.

f) isim + isim: *dağ yürüyüşü, tatil beldesi, araba yarışı, kitap fuarı* vs. Bu eşdizimlere *isim eşdizimleri* adı verilir.

Eşdizim kalıbındaki sözcükler çoğunlukla bir anlam özelleşmesine uğrar. Sözcük sınıflarının eşdizim kalıbına göre anlam özelleşmesine maruz kaldığı söylenebilir. *isim+fiil* eşdizim kalıbında fiil unsuru özelleşmiş bir anlam kazanırken *sıfat+isim* eşdizim kalıbında sıfat unsuru özelleşmiş bir anlam kazanır. Eşdizimin anlamı özerk durumda olan isim unsuru üzerine kurulur. Eşdizimliliğin ve eşdizimsel anlamın en sık ortaya çıktığı yapıların *isim+fiil* ve *sıfat+isim* kalıplarının olduğu söylenebilir. Eşdizimlerin ve eşdizimsel anlamın sunumu açısından sözlüklerin en dikkat çekici bölümlerinin fiillerin ve sıfatların mikro yapısı olduğu söylenebilir. DLT’de fiil ve sıfatların mikro yapısında eşdizimlerin yüksek bir farkındalıkla sunulduğu görülmektedir. Bu incelemede fiil, isim ve sıfatların mikro yapısında eşdizimlerin sunulmuş biçimi incelenmiştir. DLT’de eşdizimlerin sözlük bilimsel sunumu diğer kalıp dil birimlerine örneğin atasözlerine kıyasla daha karmaşık ve sistemli görünüm arz eder.

2. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ün Özgün Tertibi ve Eşdizimlilik Bilgisi

Kâşgarlı’nın (2013, s. 6) “el-Halîl’in “Kitâbü’l-‘Ayn”ında yaptığı gibi kullanılmakta olan ve bırakılan kelimelerin birlikte bulunduğu bir kitap yazmayı arzuladığını” söylediği ifadelerinden DLT’nin “Kitâbü’l-‘Ayn”ından etkilendiği ve genel olarak da Arap sözlükçülük geleneğini örnek aldığı söylenebilir. Kâşgarlı’nın DLT’nin tertibinde el-Halîl’in “Kitâbü’l-‘Ayn”ından ziyade başka bir kaynaktan beslendiği, esasen DLT’de el-Fârâbî’nin *Dîvân’ül-Edeb fî Beyâni Lugati’l-Arab* adlı eserini örnek aldığı ve başlığı da dahil onu yakından modellediği ileri sürülür (Dankoff ve Kelly, 1982: 32-33; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xiv). El-Fârâbî’de olduğu gibi kelimelerin vezinlerine ve son harflerine göre dizilmesi, her bölümde önce isimlerin sonra fiillerin ele alınması ve Fârâbî’nin kullandığı sözlük bölümlerinin kullanılması buna delil olarak gösterilir. Kâşgarlı, DLT’yi el-Fârâbî’den farklı olarak *Gunne Kitabı* ve *Sâkin Kitabı* bölümlerini de ekleyerek *Hemze Kitabı*, *Sâlim Kitabı*, *Muzâaf Kitabı*, *Misal Kitabı*, *Üçler Kitabı*, *Dörtler Kitabı*, *Gunne Kitabı* ve *Sâkin Kitabı* olmak üzere toplam 8 bölümde tertip etmiştir. Bu nedenle Kâşgarlı’nın uyguladığı tertip şeklinin el-Halîl’in eserinden değil el-Fârâbî’nin eserinden örnek alındığı, el-Halîl’in eserinden dolayı olarak faydalandığı ileri sürülür. Ermers, DLT’te el-Fârâbî’den söz edilmediğinden Kâşgarlı’nın el-Halîl’in yöntemine getirdiği yenilikleri kendi düşüncesinden doğan yaklaşımlar olarak gösterdiğini iddia eder (Ermers 1999’tan aktaran Nalbant, 2008, s. 151). Kâşgarlı, eserinde kullandığı tertip sistemini teknik terimler açısından herkesce bilindiğinden Arapçadan ödünçlediğini açıkça ve özellikle zaten belirtir (1982, s. 71). Kâşgarlı’nın özellikle ve ısrarla söz ettiği yenilikleri el-Halîl’in ve el-Fârâbî’nin eserlerine kendisinin de belirttiği söz konusu benzerliklerle sınırlandırmak doğru olmaz⁶. Öncelikle el-Fârâbî’nin yönteminin Türkçeye uyarlanması,

⁶ Kâşgarlı, eserini özgün bulur ve getirdiği yeniliklerle ilgili genel olarak şunları ifade eder: “Benden önce kimsenin yapmamış olduğu bir “sıralayışla” ve kimsenin düşünmemiş olduğu “düzenle” işi açıklattım. Bildirdiğim sebeplerle telif edilen şey, uyulacak yolda olsun, tasnif edilen nesne, kılavuz tutulmaya değer”

Gunne ve Sâkin Kitabı bölümlerinin eklenmesi, Türkçenin özelliklerini dikkate alarak baplarda hareke serbestliği uygulanması, yeni baplar icat edilmesi, gramer açıklamaları, lehçe karşılaştırmaları yapılması DLT'nin belli başlı özgün tarafları olarak kabul edilebilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xiv). Ancak Kâşgarlı'nın getirdiği ve kastettiği yenilikler bunlarla sınırlı değildir, DLT'nin özgünlüğünün ve getirdiği yeniliklerin başka yerde aranması gerekir. DLT'nin tertibi makro yapısı açısından el-Fârâbî'nin; mikro yapısı açısından yer yer el-Halîl'in sözlük tertibine doğal olarak benzer ancak DLT'nin özellikle mikro yapısı açısından el-Fârâbî ve el-Halîl'in sözlüklerinden farklı özelliklerinin ve çok özgün taraflarının olduğu görülür. Öncelikle söz konusu Arap sözlüklerinin sözlük türünün farklı olması ve farklı hedef kitlesi ve amaçlarının olması DLT'nin tabiatıyla onlardan ayrışmasını gerekli kılar. DLT, diğerlerinin aksine her şeyden önce iki dilli bir sözlüktür ve anadili konuşurları için değil, başka uluslar için özellikle Türkçe öğrenen Araplar için kaleme alındığından hedef kitlesi, sözcük listesi ve sözlük yöntemi de tabiatıyla ayrışacaktır. Kâşgarlı'nın ısrarla ve kararlı bir şekilde söz ettiği yenilikçi sözlük uygulamalarının neler olduğunun, hangi sözcük listesini eserine aldığı, DLT'nin asıl özgün taraflarının neler olduğunun tekrar düşünülmesi gerekir.

DLT, iki kitap bölümünün eklenmesi, baplarda hareke serbestliğinin uygulanması, Türkçe sözcükler için baplar icat edilmesi, gramer açıklamalarının ve lehçe karşılaştırmalarının yapılması açısından özgün bir eser olarak kabul edilebilir ancak Kâşgarlı'nın ifade ettiği farklılık ve getirdiği yenilikler esas itibarıyla Arap sözlükçülük geleneğinde yer alan ve el-Fârâbî'nin de uyguladığı söz konusu makro yapı özellikleriyle ilgili değildir. Kâşgarlı'nın yeni ve özgün bulduğu hususların bir kısmı makro yapıyla bir kısmı da mikro yapıyla ilgilidir⁷. DLT'nin *makro yapısı*⁸ (macrostructure) ileri sürüldüğü üzere el-Fârâbî'ninkine benzese bile *mikro yapısı* (microstructure) kendisinin de özellikle ifade ettiği gibi söz konusu Arap sözlüklerinden farklılaşır. DLT'nin özgünlüğü, amacına ve hedef kitlesine yönelik olarak ilk önce Kâşgarlı'nın uyguladığı DLT'nin belirli mikro yapı özellikleriyle ilgilidir. Mikro yapı, sözlük birimlerin (lexeme) iç düzenlenişiyle ilgilidir. Sözcük listesinin sıralanışı ve düzenlenişin aksine madde başı sözlük birimler hakkında ayrıntılı bilgi sunar. Bunlar genel olarak gramer, etimoloji, sesletim, tanım ve kullanım bilgisinden oluşur. Madde başı unsurun tek ve çok anlamlı olması, sözcüğün dil bilimsel tür bilgisi, sözcüklerin sözlüksel bağlamı ve edimbilimsel kullanım bilgileri mikro yapı içerisinde değerlendirilebilir (Svensen, 2009, s. 344-364). Sözlüklerin mikro yapısının en önemli unsurlarından biri sözcüklerin kullanım bilgisi ve sözlüksel bağlam içinde değerlendirilebilecek olan sözcüklerin eşdizimlilik bilgisi ve edimbilimsel bilgisidir. DLT'nin mikro yapısının, el-Halîl'in "Kitâbü'l-'Ayn"ndan etkilenilse⁹ de önemli ölçüde

bulunsun diye bu şekilde birtakım kurallar, yeniden yeniye ölçüler koydum. İlerlemek isteyenlere doğru yolu göstereyim, geniş bir yol olsun, yükselmek isteyenlere bir merdiven bulunsun diye bu şekilde yaptım (Kâşgarlı Mahmud, 2013, s. 7)."

⁷ Kâşgarlı, eserinin özgün bulduğu taraflarıyla ve getirdiği yeniliklerle ilgili genel olarak şunları ifade eder: Türklerin her boyu dilinden -kendisinden kelimeler çıkan- kökler aldım; çünkü uzun sözcükleri kısaltmakta fayda vardır. Ben bu kitabı hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettim. İrdemen onu yerinde bulsun, arayan sırasında arasın diye her kelimeyi yerli yerinde koydum, derinliklerini alana çıkardım, katlıklarını yumuşattım. Kitapta Türklerin görgülerini göstermek için söyledikleri şiir tanıklarını serpiştirdim. Kaygılı veya sevinçli günlerde yüksek düşüncelerle söyledikleri savları da aldım. Bunlarla birlikte kitapta birçok önemli kelimeler topladım. " (Kâşgarlı Mahmud, 2013, s. 5-7).

⁸ Makro yapı, sözlük uygulamasında söz ya da sözcüklerin derlenmesi, sözcüklerin listesini, sözlük unsurlarının düzenlenişini, sıralanışını ve ilişkisini, sözlük materyallerinin sözlüğe yerleştirme ilkelerini ifade eder. Bu yapı, daha çok kullanıcıların aradığı sözcüğü bulmalarını sağlamayı amaç edinir. Alfabetik ve sistematik olmak üzere iki makro yapı türü vardır. Sözlüklerin çoğu alfabetik makro yapıya sahiptir. Bunun dışında tematik, kronolojik, sıklık temelli sözlük tipleri de vardır. Makro yapı hakkında daha fazla bilgi için bk. Svensen, 2009, s. 368-377. DLT, Arap sözlükçülük geleneğine göre alfabetik olarak düzenlenmiştir.

⁹ "Arap sözlükçülüğünde, başta Kur'an olmak üzere muteber eserlerden, hadislerden, şiirlerden ve atasözlerinden örnekler göstermek bir gelenektir. Arap dilinin ilk tam sözlüğü Kitâbü'l-'Ayn'da yoğun

ondan ayrıldığı, DLT'nin ilk defa Kâşgarlı'nın uyguladığı kendine özgü mikro yapı özelliklerinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. DLT'nin mikro yapı özellikleri açısından el-Halîl'in "Kitâbü'l-'Ayn"ından ayrıldığı en önemli hususun sözcüklerin sözlüksel bağlamı ve kullanım bilgisiyle ilgili dilde kullanım sıklığı ve sözlükselleşmeye bağlı olarak gelişen kalıp dil, dar anlamıyla ise sözcüklerin eşdizimlilik bilgisiyle ilgili olduğu söylenebilir.

DLT, iki dilli bir sözlüktür. Anadili konuşurlarından ziyade iki dilliler ve başka uluslar için kaleme alındığından hedef kitlesi ve amacı da tek dilli genel sözlüklerden farklıdır. Amacı Türk dilini öğretmek ve hedef kitlesi de Türkler dışındaki topluluklar olduğundan DLT'nin amacına uygun bir yöntem ve teknikle hazırlanması gerekir¹⁰. Kâşgarlı'nın esasında öncelikle pratik bir Türk dili konuşma klavuzu hazırlamak istediği söylenebilir. Kâşgarlı'nın nispeten el-Halîl'in de yaptığı gibi¹¹ DLT'yi şiir¹², atasözü¹³, recez, seci, hikmet, nesir gibi dil birimleri ve ürünleriyle donatması¹⁴ kalıp dil birimlerine önem verdiğini ve kalıp dil farkındalığının hayli yüksek olduğunu gösterir. Kalıp dil birimleri içinde en büyük yekünü ise eşdizimler oluşturur. Kâşgarlı DLT'de atasözü, seci, hikmet gibi kalıp dil birimleri içinde en büyük önemi eşdizimlere verir. Çünkü bir konuşurun yabancı dildeki yetkinliği dilin eşdizim bilgisiyle doğru orantılı olduğundan eşdizimlerin yabancı dil öğretiminde hayati önemi olduğunun farkındadır¹⁵.

2.1. DLT'de Sıklık ve Sözlükselleşme Olgusu

Kâşgarlı'nın eserindeki sözlüksel malzemeyi "sıklık" ve "sözlükselleşme" olmak üzere iki temel esasa göre seçtiği ve düzenlediği söylenebilir. Kâşgarlı ister çekimsel ister sözlüksel olsun dil bilgisel kuralların işletilmesiyle sağlanan *yeni, seyrek ve eş zamanlı* (online) türetime dayalı dil birimlerini çoğunlukla göz ardı etmiştir. Kâşgarlı'nın buna karşın eserinde pratikte sıklıkla kullanılan ve herkesçe bilinen, dolayısıyla genelleşmiş/kurumsallaşmış ve sözlükselleşmiş dil birimlerini eserine aldığı rahatlıkla söylenebilir. Kâşgarlı sözcük listesini sıklığa dayalı oluşturduğunu "burada çok tekrarlanan meseleleri ve iyi bilinen ifadeleri bir araya getirdim (1982, s. 72; 2015, s. 13)¹⁶" sözüyle açıkça da ifade

biçimde kâdim Arap şiiri, Kur'an âyetleri, Arap atasözleri ve kısmen de hadisler kelimelerin gerek morfolojik yapı gerekse anlamlarıyla ilgili şevâhid olarak kullanılmıştır (Durmuş, 2011). Kâşgarlı da aynı geleneğe uymuştur (Ercilasun ve Akkayonlu, 2014, s. lix)". Bu, DLT'nin mikro yapısı açısından kısmen el-Halîl'in sözlüğünden etkilendiğini gösterir.

¹⁰ Kâşgarlı, "Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek bir egemenlik vardır." hadisini duyduğunu, bu hadis doğru ise "Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olduğunu, yok doğru değilse aklın bunu emrettiğini, derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yolun olmadığını" dile getirir (2013, s. 4)". Kâşgarlı'nın bu ifadelerinden DLT'nin Türk dilini yabancılara, özellikle Araplara öğretmek amacıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

¹¹ el-Halîl de Kitâbü'l-'èAyn'da sözlük birimleri hadis, ayet ve şiir gibi parçalarla tanımlamıştır ve sözcüklerle ilgili dil bilgisinden etimolojiye türlü bilgiler verilmiştir.

¹² DLT'de 40'ı dörtlükle, 51'i beyitlerle yazılmış toplam 91 şiir vardır (Ercilasun, 2020, s. 47).

¹³ Yazardan yazara değişmekle birlikte Ercilasun (2020, s. 53) tekrarları hesaba katılmadan DLT'de 266 atasözünün bulunduğunu belirtir.

¹⁴ Atasözü ve deyimlere kıyasla DLT'de deyim olarak anılan kalıp dil birimlerin sayısı oldukça az olduğu, atasözlerinin dışında 8 adet deyim varlığından söz edilir bk. Ercilasun, 2020, s. 53.

¹⁵ DLT'de "Yıllarca nice zorluğa göğüs gererek her kelimeyi yerli yerine koydum, kolay avlansınlar diye kelimeleri adeta yattıkları yerden kaldırdım. Artık isteyen onları ağıllarında kolayca bulabilirler, dileyen onları yolda yürürken izleyebilir (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 35)." metaforuyla sözcüklerin eşdizim ilişkileri tanımlanmaya çalışılır.

¹⁶ Bu ifade DLT çevirilerinde farklı şekillerde çevirilir. Bu ifade, Atalay çevirisinde "bununla beraber kitapta birçok önemli kelimeler topladım (2013, s. 8)"; Ercilasun ve Akkoyunlu çevirisinde "kitapta yukarıda zikrettiklerimi ve tanınmış lehçeleri topladım (2014, s. 3)"; Kaçalın çevirisinde "kısaca eserde yukarıda zikredilen şeyleri ve meşhur lügatları (dil farklılıklarını) derledim (2019, s. 36-37)."; Dankoff ve Kelly çevirisinde "And I have gathered therein much-repeated matters and famous expressions (1982, s. 71)." şeklinde tercüme edilir. Çeviri önerileri de dikkate alındığında Kâşgarlı, kullanımı sık ve herkesçe bilinen yani genelleşmiş ya da kurumsallaşmış ve sözlükselleşmiş sözcük birleşmelerini eserinde topladığını dile getirir.

etmektedir. Kâşgarlı benimsediği sözlükçülük yaklaşımında sıklık ve sözlükselleşmeye verdiği önemi metin içinde de farklı yerlerde örneğin **bakıg** maddesinde *anın bakıgı kör* “onun bakışını gör” örneğini vererek “maksadının çok sık kullanılmadığı sürece bu gibi fiil adlarına yer vermek olmadığını” belirterek vurgular (Mahmûd e-Kâşgarî, 2019, s. 93). DLT’de şiir örneklerinden önce *ûâle* (قال) “dedi” ifadesine karşın madde içi sözcük birleşmelerinden sonra “(genellikle) söylenir” anlamında *yûûâlû* (يقال) ifadesinin kullanılması sözcük listesinin oluşturulmasında sıklık kullanımına dikkat ettiği anlamına gelir. Kâşgarlı’nın sözlükselleşmemiş birçok sözcük birleşmesini ya da öbek yapıları iç madde yanı sıra madde başında da vermesinin arkasında onların dilde hâlihazırda çok sık kullanılması yatmaktadır. **kapug açıklık** “kapının açık olması” ve **kapuglug ew** “kapılı ev” sözcük birleşmeleri **açuk** ya da **kapug**¹⁷ sıfatlarının altında değil ayrı bir madde başı olarak tanımlanır (Mahmûd e-Kâşgarî, 2019, s. 57, 220). Kâşgarlı’nın eserine semai sözcükleri seçtiğini ve önemseydiğini söylediği sözleri dikkate alındığında söz öbeği niteliğindeki bu tür dil bilgisel türetim ya da birleşimlerin dil bilgisel anlamıyla madde başına taşınmaması beklenir. Kâşgarlı, türetim kurallarına uygun olmakla birlikte pratikte kullanımda olmadığından çoğu kelimeyi dışarıda bıraktığını (2019, s. 39) söylemesine rağmen bu tür söz öbeklerini madde başına çekmesinin arkasında onların dilde oldukça yüksek kullanım sıklığının olması yatmaktadır. Sıklık kullanımı yüksek bu tür sözcük birleşmeleri eşdizimlerden bir önceki safhada oluşan, birliktelik kullanımları ya da serbest birleşmeleri ifade eder. Eşdizimlerin sıklıkla kullanılan ve toplumca iyi bilinen genelleşmiş ve nispeten sözlükselleşmiş sözcük birleşmeleri olduğu dikkate alındığında DLT’ye bir eşdizim sözlüğü gözüyle bakmak kaçınılmaz bir hâl almaktadır.

Kâşgarlı, el-Halil’in “Kitâbü’l-‘Ayn”ında yaptığı gibi “kullanılmakta olan (musta‘mel) ve kullanılmayan (muhammel) kelimeleri birlikte olacak şekilde hazırlamak arzusunda olduğunu ancak kendisinin kullanılmayanları bıraktığını, kullanılanları tespit ettiğini” ifade eder. Kâşgarlı bu sözleriyle sözlükselleşme olgusuna, bir başka deyişle pratikte sık kullanılan yaygın ve sözlükselleşmiş söz, sözcük ve sözcükten büyük kalıp dil birimlerini kasteder¹⁸. Kâşgarlı türeme adlar bahsinde fiilden türeyen adların bir kısmının “semai” olarak öğrenilebilen ve sık kullanılan sözlüksel adlardan; bir kısmının ise kıyasî (dil bilgisel) olarak bilinebilecek ancak nispeten sık kullanılmayan, dolayısıyla hâlihazırda sözlükselleşmemiş türeme adlardan oluştuğunu, kendisinin sıklıkla kullanılan ve sözlüksel yani semai sözcükleri aldığını belirtir¹⁹ (2019, s. 39; 2013, s. 11; 2014, s. 5). Bu durum Türkiye Türkçesi üzerinden şöyle açıklanabilir. Örneğin *kitap* sözcüğünden türetilen *kitaplık*, *kitapçık*, *kitapçı*, *kitapsız* (acımasız), *kitap ehli*, *kitap kurdu* pratikte kullanılan, yaygın ve sözlükselleşmiş sözlük birimleridir. Ancak *kitabımsı*, *kitaplı*,

¹⁷ DLT’de genellikle +l(I)g ve +l(I)k ile teşkil edilen dil bilgisel türetimler madde içinde verilir

¹⁸ Ercilasun ve Akkoyunlu el-Halil’in “Kitâbü’l-‘Ayn”ında uyguladığı “kalb” sistemini dikkate almadıklarından araştırmacıların “kullanılmayan (kelimeleri) bıraktım” sözünü yanlış anladığını, 11. Yüzyılda kullanımdan düşmüş Türkçe kelimeleri eserine almadığını düşündüklerini oysa Kâşgarlı’nın el-Halil’in uyguladığı “kalb” sistemine uymadığını belirtmek istediğini aktarır. Aslında Halil’in de “kalb” sistemini uygulamakla birlikte kullanılmayan kelimeleri eserine almadığı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. xliv) dikkate alındığında bu *pratikte kullanılmayan* (muhammel) ifadesiyle dil bilgisel olarak uygun ancak kullanımı pratikte olmayan, üyelerinin değişimiyle elde edilen sözcük birleşmelerini kastettiği anlaşılmaktadır.

¹⁹ DLT çevirilerinde “mesmu‘Öen” kelimesi çoğunlukla “iştirilen ya da iştirmeye dayalı” şeklinde aktarılmıştır. Ancak bu sözcüğün dil bilgisel bir terim olarak kıyasî teriminin karşısı semai anlamında ele alınması gerekir. Çünkü Kâşgarlı, eserine aldığı ve almadığı sözcüklerle ilgili semai ve kıyasî karşılaştırması yapmaktadır (2019: 39). Semai sözcükler anlam ve biçimi üzerinde toplumca uzlaşmış, sık kullanılan ve dilin kullanımıyla edilen, bir başka deyişle iştirilerek öğrenilen, dolayısıyla yüksek derecede sözlükselleşmiş ve anlamları türetim kuralları aracılığıyla yani kıyasî olarak değil ancak sözlüğe bakılarak öğrenilebilecek dil birimlerini ifade eder. Buna mukabil kıyasî sözcükler ve anlamları sözlüğe bakılmadan türetim kurallarına dayalı olarak dil bilimsel sezgiyle bilenebilir ve öğrenilebilirler. Kâşgarlı bu tür sözcükler için morfolojik düzeyde birtakım kurallar koyduğunu ve bu kuralların değişmez şekilde işlediğini belirtir (2019, s. 48).

kitabımtırak, kitapsımak, kitaplamak, kitap sarayı, kitap toplayıcısı gibi sözcük ve sözcük birleşmeleri dil bilimsel kurallara uygun ve türetimsel olmasına, gerektiğinde de kullanılma potansiyeli olmasına karşın hâlihazırda yaygın ve kullanılan dolayısıyla sözlükselleşmiş dil birimleri değildir. İşte Kâşgarlı bu tür potansiyel sözcükleri el-Halîl eserine almasına karşın kendisinin almadığını belirtir. Zira el-Halîl'in eserine pratikte kullanılan kelimelerin yanı sıra *kalb* sistemiyle elde ettiği henüz sıklıkla kullanılmayan yeni potansiyel sözcükleri de anlamsız olanlar elendikten sonra aldığı görülür. Arapçada *dizimsel* (syntagmatic) türetimden daha ziyade vezin tabanlı çekimsel ve sözlüksel morfoloji ve kalb sistemi esas olduğundan Kâşgarlı Arapların anlaması için onların bildiği bir yöntemle, meseleyi **kara** > ***raka** gibi anlamsız kelimeler üzerinden anlatmıştır. Aslında bununla potansiyel dil birimleri, bir başka deyişle dil bilimsel ancak yaygın ve pratikte kullanılmayan morfolojik ve dizimsel türetimler kastedilir. Bu türetimlerin karşısında ise yaygın, pratikte sıklıkla kullanılan, genelleşmiş ve sözlükselleşmiş sözcük ve sözcükten büyük kalıp dil birimleri vardır.

2.2. DLT'de Eşdizimsel Sınırlılıklar

DLT'nin en dikkat çeken özelliklerinden biri, sözcüklerin eşdizim sınırlılıklarının betimlenmesidir. Kâşgarlı sözcük türlerininin aynı dizimde kullanılabilme olasılıklarını çeşitli yollarla belirtir ve bazı özel ifade ya da işaretlerle de etiketler. Eşdizim sınırlılıklarının işaretlenmesinde sistemli şekilde kullanılan ifadelerin başında *nēḡ* gelir. Örneğin **arıḡ nēḡ** "arı, temiz nesne", **artak nēḡ** "bozulmuş nesne", **az nēḡ** "az şey", **bek nēḡ** "sağlam şey", **öl nēḡ** "ıslak, yaş nesne", **irig nēḡ** "katı olan her nesne" ifadelerinde sıfatlar *nēḡ* sözcüğüyle betimlenir (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 76, 89, 104, 202). DLT çevirilerinde her ne kadar "nesne, eşya ve şey" olarak tanımlansa da aslında *nēḡ* sözlük anlamından ziyade sıfatın her türlü isimle kullanılabileceğini anlatmak için kullanılan bir sözlüksel etikettir. Bir başka deyişle *nēḡ* zamiri sıfatın ve diğer sözlüksel birimlerin eşdizim sınırlılıklarının genişliğini etiketlemek için kullanılır. (4)'te **arıḡ** "arı, temiz" ve **az** "az" sıfatları madde başında herhangi bir tanık gösterilmeden verilirken **öl** "ıslak, yaş" sıfatı muhtemelen sıklıkla kullanıldığından madde içinde **öl tōn** "ıslak elbise" serbest sözcük birleşmesiyle örneklendirilmiştir.

2) **arıḡ nēḡ** "arı, temiz nesne"

3) **az nēḡ** "az şey"

4) **öl nēḡ** "yaş nesne" ["ıslak elbise" için **öl tōn** denir.] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 370)

Sözlüksel unsurların birleşim olasılıklarının genişliği her zaman *nēḡ* etiketiyle betimlenmez. DLT'de bunun yerine farklı özel ifade ya da açıklamalar kullanılabilir. (5)'te **bedük** sıfatının geniş bir isim setiyle aynı dizimde kullanıldığı özel bir ifadeyle belirtilmiş ve madde içinde bir serbest birleşmeyle örneklendirilmiştir. Sıfatların farklı eşdizim sınırlılıkları söz konusu olduğunda madde içinde ayrıca farklı kalıp dil birimleriyle özellikle tanıklanır. Örneğin (6)'da **açuk** sıfatı "açık olan her şey" olarak tanımlanır ve ardından **açuk kapug** serbest birleşmesi ve **açuk kök**, **açuk iş** sınırlı eşdizim örnekleri verilir. Bu sözcük türlerinin tabiatının farklı olduğunu göstermek için serbest birleşmeler ile sınırlı eşdizimlerin madde içinde birbirinden tekrar noktalı yuvarlak işaretiyle ayrılması Kâşgarlı'nın leksikolojik farkındalığının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Sıfatlar yüksek derecede sözlükselleştiğinde ve sıklık kullanımı çok yüksek olduğunda madde başına taşınır. DLT'de **yüz açuklukı** "yüz neşeliği", **açuklug kişi** "neşeli, iyi huylu kimse" sözcük birleşmeleri **açuk** sıfatının altında değil sözlükselleşmenin etkisiyle madde başında ayrı bir sözlük birimi olarak verilir. Bununla birlikte sözcüklerin eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili etiketleme ya da açıklama her zaman

belirtilmeyebilir. (7)'de **akı** sözcüğü eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili bir açıklama yapılmadan "eli açık, cömert, koçak" şeklinde tanımlanmış ve arkasından bu sözlüksel anlamı tanımlayacak **akı** ile teşkil edilmiş daha sözlükselleşmiş bir kalıp dil birimi, eşdizim verilmiştir.

- 5) **bedük** "her şeyin büyük olanı" [*bedük tewe* "büyük deve"] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 104)
- 6) **açuk** "açık olan her şey" ["açık kapı" anlamında *açuk kapug*; "gök bulutsuz olduğunda" *açuk gök*, "açık iş" anlamında *açuk iş*²⁰ denir] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 58).
- 7) **akı** "eli açık, cömert, koçak" [*akı yagak* "cömert ceviz"] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 64)

Sıfatlarda olduğu gibi fiillerde de sıklık dikkate alınır, eşdizimsel sınırlılıklar ve değiştirim olasılıkları özellikle belirtilir. *nēη* etiketi sıfatlarda olduğu gibi fiillerde de eşdizim sınırlılıkları etiketlemek için kullanılır. Fiiller madde başı yapıldığında onun geniş bir isim setiyle kullanılabileceğini belirtmek için *nēη* etiketi kullanılır. (8a)'da **alkınmak** "tükenmek" fiili *nēη* etiketiyle verilir. *nēη* etiketi fiilin söz dizimsel ve anlamsal koşullar uygun olduğunda aynı dizimde her isimle kullanılabileceğini işaretler. Fiillerin isimlerle geniş birleşim olasılıkları aynı fiilin farklı fiil şekilleri söz konusu olduğunda da aynı etiketle betimlenir. DLT'de (9)'da **kolmak** ve farklı fiil şekillerinin her biri *nēη* etiketiyle etiketlenmiştir.

- 8a) **alkındı nēη** "bir şey büsbütün tükendi" (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 68)
- 9a) **ol mendin nēη koldı** "O benden bir şey istedi."
- 9b) **ol mendin nēη koltırdı** "O benden bir şey istetti."
- 9c) **er nēη kolındı** "Adam benden bir şey istedi." (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 274)

Fiillerin eşdizimsel sınırlılıklarıyla ilgili bilgiler her zaman madde başında etiketlenmez. Kimi zaman Arapça açıklama bölümünde özel ifadelerle belirtilir. Bunun iki yönteminin olduğu söylenebilir. İlki, (10)'da uygulandığı üzere **içmek** fiilini tanımlayan madde başı cümlelerin Arapça karşılığı verildikten sonra "içebilir" her türlü isimle aynı dizimde birlikte kullanılabileceğini belirten eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili özel bir ifadeyle sağlanır. İkincisi ise (8b)'de uygulandığı üzere **alkmak** fiilini tanımlayan madde başı cümleden sonra Arapça açıklama kısmında cümlelerin Arapça karşılığıyla birlikte fiilin nispeten geniş bir isim setiyle aynı dizimde birlikte kullanıldığı *veğayrihu* (وغیره) "ve benzeri" ifadesiyle sağlanır. (11)'de **öpmek** fiilinin "içmek" anlamında **mün** "çorba" ve benzeri şeylerle de kullanılabileceği, dolayısıyla eşdizimsel sınırlılıklarının **mün** ile kısıtlı olmadığı Arapça açıklama kısmında özellikle belirtilir. Bununla birlikte yakın anlamlı olmasına karşın **içmek** ile **öpmek** fiillerinin eşdizim sınırlılıkları aynı değildir. Açıklamalardan **öpmek** fiilinin eşdizimsel sınırlılıklarının nispeten daha katı olduğu anlaşılır. Birinci yöntemin fiilin birliktelik sıklığı olmakla birlikte eşdizim sınırlılıkları olmadığını, ikinci yöntemin ise nispeten eşdizim sınırlılıkları etiketlemek için kullanıldığı söylenebilir. (12)'de **tikmek** fiiliyle madde başı yapılan cümlelerde fiil farklı eşdizim sınırlılıklarıyla betimlenir. (12a)'da fiilin anlamsal seçme ve söz dizimi kuralları uygun olduğu sürece her isimle aynı dizimde kullanılabileceği not edilirken (12b)'de Arapça açıklama kısmında geçen *veğayrihu* (وغیره) "ve benzeri" ifadesi fiilin eşdizimlendiği isim

²⁰ Bu sözcük birleşmesinin eşdizimsel anlamının olması gerekir, bu tanım ve açıklama bu hâliyle sıfatın herhangi bir anlamını tanımlamıyor.

setinin *yılan* ve *akrep* gibi isimler olduğunu belirtir ve bu diğerine nispeten belirli eşdizim sınırlılıkları ön görür. (12c) ise bu iki ibareden hiçbirini bulundurmadığından, sözlüksel anlamları itibarıyla da diğerlerinden tümüyle farklılaştığından fiilin diğer ikisine nazaran eşdizim sınırlılıklarının daha kısıtlı olduğu ve ton sözcüğüyle kısıtlandığı doğal sonucunu doğurmaktadır.

10) **er sūw içdi** “Adam su *vb* içti.” [*Herhangi bir şeyi içen veya sorup içine çeken kimse için böyle denir*] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 197)

8b) **ol tavarın alkdi** “O malını *vb*. tüketti.” (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 68)

11) **mūn öpdi**. “Çorba içti.” [*Çorbaya benzer şeyler içinde böyle denir.*] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 372)

12a) **er yıgaç tikti**. “Adam ağaç dikti.” [*Dikilen her şey için kullanılır.*]

12b) **atıg yılan tikti** “Atı yılan *vb* soktu.” [*Akrep soktuğunda da böyle denir.*]

12c) **er ton tikti** “Adam elbise dikti.” (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 472)

DLT’de fiillerin isimlerle daha katı ya da yüksek eşdizimsel sınırlılıkları olduğunda bunlar da ayrıca belirtilir. **boşgunmak** fiilini tanıklamak için madde başı yapılan (12)’de fiil katı eşdizim sınırlılıklarıyla betimlenir. (12)’de fiilin **elig** isminin yanı sıra **adak** ismiyle değiştiriminin olabileceği, dolayısıyla oldukça yüksek bir eşdizim kısıtlılığının olduğu belirtir. Bu eşdizimin diğerlerine nispeten yüksek değiştirim kısıtlılığı olması dolayısıyla daha sözlükselleşmiş olduğu söylenebilir. Fiillerin tek bir isimle kısıtlandığı eşdizimler sözlüksel anlamlarıyla madde başı yapılır. (13)’te **çakmak** fiili eşdizim sınırlılıklarıyla ilgili hiçbir etiket kullanılmamış ve herhangi bir özel açıklama yapılmamış, tanıklandığı eşdizimler hem madde başı hem de madde içi yapılmıştır. Bu, söz konusu ifadenin katı eşdizimsel sınırlılıklarıyla dilde sıklıkla kullanıldığı anlamına gelmektedir. *sözüg kulakka çakmak, ara çakmak, çakmak çakmak* eşdizimlerinin bileşenlerinin her birinin başka isimlerle değiştiriminin katı biçimde kısıtlı olduğu ve her birinin sözlüksel anlamlarının farklı olduğu rahatlıkla söylenebilir. DLT’de madde başı yapılan sözlüksel malzemenin çoğunlukla bileşenlerinin değiştiriminin katı biçimde kısıtlandığı eşdizimlerden oluştuğu söylenebilir. (14)’te **karmak** fiili ve **suw** ismiyle *suwka karmak* şeklinde kullanılan bir eşdizimin ve eşdizime özgü “boğulmak” şeklinde tanımlanabilecek özelleşmiş bir anlamının olduğu betimlenmek istenir. **Kıymak** fiilinin **söz** ismiyle katı biçimde kısıtlandığını betimleyen (15)’te ise *sözün kıymak* eşdizimi dikkat çeker. Fiillerin tek bir isimle kısıtlandığı, daha çok teknik terim olarak kullanılan eşdizimler de madde başında tanıklanan cümlelerle verilir. (16)’da **kowşamak** ve farklı fiil şekillerinin **ok** ismiyle kısıtlandığı bir eşdizim olduğu betimlenmiştir.

12) **er elgi boşgundi**. “*Adamın eli işten kaldı, işlemez oldu²¹.” [*Ayak için de kullanılır.*] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 116)

13) **ol sözüg anıj kulakka çaktı** “O, sözü onun kulağına ilette, işittirdi.” [*ol ikki kişi ara çakdı “O iki kişiyi birbirine kışkırttı, düşürdü.”; ol çakmak çakdı “O çakmak çaktı.”*] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 138)

²¹ DLT çevirileri eşdizimsel sınırlılıkları yüksek eşdizimlerin sözlüksel anlamını betimlerken eşdizimlerin dile özgü olması dolayısıyla Arapça karşılığını vermenin zorluğundan ileri gelen sebeplerle birbirinden oldukça farklılaşır. Kaçalın (2019: 119) “Adamın eli işten kaldı, işlemez oldu”; Atalay (2013 (II): 238) “adamın eli boşaldı (işten adamın eli boşaldı), Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) “Eli çıktı ve iş yapamaz oldu.” şeklinde aktarılır.

- 14) **Ol suwka kardı** “Su adamın boğazına durdu.” (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 220)
- 15) **ol sözin kıydı** “Adam sözünde durmadı.” (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 266)
- 16a) **er oknı kowşadı** “Adam oku yontup parlattı.
- 16b) **ok kowşaldı** “ok perdahlandı.”
- 16c) **ol ok kowşattı** “o, onun perdah aletiyle oku perdahlamasını emretti.” (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 282)

2.3. DLT’de Eşdizimsel Anlam

Sözcüklerin eşdizimsel sınırlılıklarına bağlı gelişen eşdizimsel anlamları vardır. Özellikle sınırlı eşdizimler daha önce de ifade edildiği gibi biri özerk (base) diğeri bağımlı iki unsurun terkiibinden oluşur. Eşdizimi oluşturan sözcüklerin özellikle bağımlı unsurun eşdizimsel anlamının diğlerinden bağımsız şekilde tek başına tanımlanabilmesi hemen hemen imkânsızdır. Eşdizimsel anlam iki sözcüğün eşdizimlenmesinden ortaya çıkan, sözlüksel bağlama özgü özelleşmiş bir anlam türüdür. Eşdizimsel anlam her ne kadar isim unsurunun anlamı üzerine inşa edilse de eşdizimin bileşenlerinden herhangi birine tümüyle atfedilemez, daha çok iki unsurun birliktelik kullanımının doğurduğu müşterek bir anlamdır. Bir sözcüğün anlamının onun eşdizimlendiği başka sözcüklerin anlamıyla olan ilişkisinden oluştuğu ve sıklıkla birlikte kullanıldığı eşdizimsel yapının bütününden ancak anlaşılabilceği, buna karşın tek başına tanımlamanın pek mümkün olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bir sözcüğün anlamı ancak eşdizimde bilinebilir. Sınırlı fiil eşdizimleri dikkate alındığında özellikle bağımlı unsur anlamını aynı dizimde özerk unsurla birliktelik kullanımından kazanır. DLT’de Kâşgarlı’nın sözcüklerin eşdizimsel anlamının farkında olduğu görülmektedir. Kâşgarlı, **etlik** “et askısı, çengel” ismini açıkladıktan sonra madde içinde verdiği **etlig köy** “kesilmek için yetiştirilen koyun”; **etlig kişi** “iri gövdeli, şişman adam” ve **etlig kişi** “ev sahibi olan kimse” sözcük birleşmelerinden bahisle “maksadının kelime dizininde söylemeden bilinmeyecek olanlar dışında sıfatlara yer vermek olmadığını (2019, s. 178), başka bir ifadeyle sıfatların hepsini anmadığını ancak zikredilmezse bilinmeyecek olanları andığını (2014, s. 50)” belirtir. Kâşgarlı’nın bu ifadeleriyle sıfatların eşdizimsel kullanımını ve anlamını dikkate aldığını, eşdizimde yer almayan ve eşdizimsel anlamı olmayan sıfatları dışarıda bıraktığını özellikle vurguladığı söylenebilir. Kâşgarlı (18)’de **basut** maddesinde **ol maña basut birdi** “O bana yardım etti.” örneğini vererek bu iki sözcüğün birbirine yakın ya da ilişkili olduğunu aktarır (2019, s. 100). Burada **basut** ve **birmek** arasındaki eşdizimsel ilişkiye açıkça işaret edilir. Zira Kâşgarlı sözlüksel unsurları açıklarken sürekli onların eşdizimsel ilişkilerini ve eşdizimsel anlamını gözetir. (19)’da **basan** sözcüğünün anlamı eşdizimsel anlamından hareketle tanımlanır.

- 17) **etlik** “et askısı, çengel” [**etlig köy** “kesilmek için yetiştirilen koyun”, **etlig kişi** “iri cüsseli kimse”, **etlig kişi** “ev sahibi olan kimse”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 178)
- 18) **basut** “yardım” [**ol maña basut birdi** “O bana yardım etti.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 100)
- 19) **basan** “ölü gömüldükten sonra yenen yemek” [Buradan alınarak **yög basan** denir.] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 99)

DLT’de (20)’de **başlamak** fiili **ış**, **sû**, **yöl** isimleriyle eşdizimlenir (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 101). Bu eşdizimlerin her birinde fiil unsurunun yegane eşdizimsel sınırlılıklarıyla oluşan özelleşmiş bir anlamı vardır. Bir sözcüğün kaç eşdizimi varsa o

kadar da eşdizimsel anlamı vardır. (20)'de **başlamak** fiilinin **iş, sū, yöl** isimleriyle kullanıldığı her bir eşdizimin ayrı bir eşdizimsel anlamı vardır ve eşdizimlerin Arapçaya aktarılmasında her eşdizimsel anlamın titizlikle dikkate alındığı görülmektedir. (21)'de **kıyılmak** fiil şeklinin **kūn, öd, söz** isimleriyle eşdiziminden ortaya çıkan eşdizimsel anlamlarının (21a)²² hariç aynı şekilde titizlikle Arapçaya aktarıldığı söylenebilir.

20a) **er iş başladı** "Adam çalışmağa başladı."

20b) **ol yöl başladı** "O, yol gösterdi."

20c) **ol sū başladı** "O, orduyu komuta etti." (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 101)

21a) ***kūn kıyıldı** "Güneş alçaldı."

21b) **öd kıyıldı** "Zaman geçti."

21c) **söz kıyıldı** "Verilen sözden döntüldü." (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 267)

Bununla birlikte Türkçe eşdizimlerin eşdizimsel anlamı Arapçadan Türkiye Türkçesine yapılan DLT çevirilerinde her zaman başarılı şekilde aktarılmaz. DLT'de madde başında **ark** sözcüğü "(insan) pislik" olarak tanımlanır. Madde içinde verilen **temür arkı** eşdizimi Atalay'ın (2013) DLT çevirisinde "demir boku"; Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) çevirisinde ise "demir pislği" şeklinde aktarılır. **temür arkı** kısaca "pas" olarak aktarılabilirken söz konusu çevirilerin eşdizimin bire bir, eşdizimsel anlam dikkate alınmadan aktarılmasından ileri geldiği söylenebilir. (7)'de **akı** "eli açık, cömert, koçak" sözcüğüyle teşkil edilen **akı yağak** eşdizimi "cömert ceviz" olarak aktarılmıştır. (22)'de **sözün kaçırmak** kalıp dil biriminin "sözünü kesmek, yalanlamak" anlamı olmasına karşın Arapçadan Türkiye Türkçesine eşdizimsel anlam dikkate alınmadan aktarıldığı anlaşılmaktadır. Benzer durumun (23)'te **elgi boşgunmak** eşdizimi için de söz konusu olduğu söylenebilir.

7) **akı** "eli açık, cömert, koçak" [kabuğu soyulmuş cezve "cömert ceviz" anlamında **akı yağak** denir."] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 64)

22) **ol anıñ sözün kaêirdi.** "*O, onun sözünü kendisine iade etti." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 253)

23) **er elgi boşgundi.** "*Adamın eli işten kaldı, işlemez oldu." [*Ayak* için de kullanılır.] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 119)

3. Divânu Lugâti't-Türk'ün Mikro Yapısı ve Eşdizim Türleri

DLT'nin mikro yapısı açısından oldukça özgün ve tutarlı sözlük bilimsel bir yöntemi ve uygulaması vardır. Buna karşın yazın alanında DLT, mikro yapısı açısından düzletilmeye çalışılır ve Kâşgarlı'nın yanlışa düştüğü belirtilir. DLT'nin mikro yapısıyla ilgili en önemli tartışma madde başı ya da madde içi sözlüksel birimler ve sözcük sayısı ile ilgilidir. DLT'yi tercüme eden bilim insanları eserdeki sözcük sayısı ve hangi sözlüksel unsurların madde başı olduğu konusunda birbirinden farklılaşır. Brockelmann'a göre 7993, Atalay'a göre 8783, *Divânu Lugâti't-Türk'ün* Özbekistan'daki yayımına göre 9222, Nalbant'a göre 5147'si ad, 3477'si fiil olmak üzere 8624 sözcük vardır (Akalin, 2008, s. 66-67). Ercilasun ve Akkoyunlu (2014)'e göre ise sözcük sayısı 8000 civarındadır. DLT'nin söz varlığı sayısındaki görüş ayrılıkları Kâşgarlı'nın madde içinde verdiği sözcük ve sözcük birleşmelerinin sözlük birimi olarak kabul edilip edilmemesinden kaynaklanır.

²² Bu ifadenin Türkçe karşılığının doğal olmaması Kâşgarlı'dan değil DLT çevirilerinden kaynaklanmıştır.

DLT yayınları genellikle Kâşgarlı'nın özgün mikro yapısına müdahale ederek farklı düzeltmeler önerir ve sözlük birimlerin belirlenmesinde farklı yaklaşımlar benimser. DLT'de ayrı madde başı olarak verilen sözlük birimleri aynı madde altında toplanarak ya da madde içinde verilen sözlük birimleri madde başı yapılarak eserin özgün sözlükçülük uygulamasına müdahale edilir. Örneğin DLT'de **bōş kişi** "hür adam", **bōş uragut** "boşanmış kadın", **bōş elig** "işten ya da bir şeyden kurtulmuş, boş kalmış olan el", **boş et** "sölpük, pörsük et", **boş ew** "boş ev" sözcük birleşmelerinin her biri ayrı madde başı olarak verilir. Atalay (2013) DLT çevirisinde söz konusu sözlük birimleri **bōş kişi** madde başının iç maddeleri olarak verir (III, s. 125). Kaçalın ise söz konusu sözcük birleşmelerine **boş yılki** sözcük birleşmesini madde içinde verilen kalıp dil birimlerini de katarak farazi bir **bōş** madde başı altında her birini madde içi birer unsur olarak toplar (2019, s. 119). Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) Kâşgarlı'nın çok defa farklı anlamdaki kelimeleri aynı madde altında topladığını, Kâşgarlı'ya tümüyle sadık kalındığında birbiriyle ilgisiz sözcüklerin aynı maddede verilmesi gerekeceğini düşünür ve hemen hemen bütün madde başı ve madde içi sözlüksel birimleri ayrı birer sözlük birimi olarak madde başına taşır. DLT'yle ilgili yayınlarda da Kâşgarlı'nın sözlük birimleri yanlış düzenlediği savunulur ve düzeltmeler önerilir. Yaylagül (2008, s. 298) farklı köklerden türemesine (*kın+a-*; *kîn+a-*) ve anlamları farklı olmasına karşın **kınamak** madde başında hem **beg anı kınadı** "işkence etmek, cezalandırmak" hem de **ol biçekin kınadı** "bir şeye kın yapmak" anlamlarının verildiğini, Kâşgarlı'nın çok anlamlılık ve eş adlılık ayrımında hataya düştüğünü, bu anlamların eş adlı sözcüklerle ilgili olduğundan ayrı madde başında verilmesi gerektiğini düşünür²³. Ancak Kâşgarlı'nın mikro yapı uygulamasının gelişi güzel değil maksatlı yapıldığı, bir sözlüksel birimin madde içinde ya da madde başında verilmesinin benimsenen sözlükçülük sistemi açısından kendi içinde tutarlı olduğu, müdahalelerin yazarın sözlükçülük yöntemine ve sözlük türüne yabancı olunmasından ve günümüz Türkçe konuşurların dil bilimsel sezgilerinin farklılığından ileri geldiği söylenebilir.

DLT'de madde başı sözlük birimleri satır içinde genellikle "yuvarlık içinde nokta" işaretiyle; fiillerde ise ayrıca *uçar*, *uçmak* gibi farklı fiil şekilleri kaydedilerek birbirinden ayrılır ve madde başı dâhil Türkçe bütün ifadelerin üzeri kırmızı çizgi çizilerek gösterilir. Örneğin isimler söz konusu olduğunda **alp** "yiğit", **art** "boyun", **urt** "iğne deliği", **ört** "yangın" isimleri madde başı yapılarak noktalı yuvarlakla ayrılmıştır (Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 33). DLT'de noktalı yuvarlak işaretinin genellikle maksadına yönelik bilinçli ve tutarlı şekilde kullanıldığı söylenebilir. Sözlük birimlerin eş yazılılık, çok anlamlılık, eşdizimlilik gibi anlam ilişkileri birbirinden ayırt edilir. Sözlük birimlerin özellikle bir eşdizimi ve eşdizimsel anlamı varsa çoğunlukla aynı madde başında toplanır. Örneğin **kek** "sıkıntı" sözcüğü diğer eş yazılı **kek** "kin, hınç" sözcüğünden noktalı yuvarlakla ayrı madde başı yapılır ve ilkinin madde içinde **kek kördi er** "sıkıntı çekti" ve ikincinin madde içinde **öçlüg keklig kişi** "öcü ve hıncı olan adam" eşdizimine yer verilir (24, 25). DLT'de **köl** "kol", **köl** "dağın tepesinden aşağıya doğru inen ve ovanın su biriken kısmından yüksekte olan yer" ve **köl** "kılıcın ve bıçağın altında bulunan oyma" sözcükleri eş yazılı düşünülmüş ve her üç sözcük de aralarına noktalı yuvarlak konularak ayrı madde başı yapılmıştır. Madde içinde ise **örî köh** "derenin kolu", **kılıç köh** "kılıç kolu" eşdizimleri verilmiştir (26-28). DLT'de çok anlamlı sözlük birimler de dikkate alınmıştır. **kız** sözcüğü farklı sözlüksel anlamları olduğundan madde içi unsurlarıyla birlikte dört (4) ayrı sözlük

²³ **beg anı kınadı** "işkence etmek, cezalandırmak" ile **ol biçekin kınadı** "bir şeye kın yapmak" arasında metaforik bir ilişki kurulabilir. DLT'de *kın* "bıçak ve kılıç gibi şeylerin kını"; *kîn* ise "bıçak ve kılıç kını" olarak tanımlanır (2019, s. 260). Cezalandırmak, işkence etmek bıçak ve kılıç gibi aletlerle yapılabildiğinden insanın bedenini bıçak ya da kılıç kınına ya da kılıfına dönüştürmeye benzetildiğinden metaforik ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır.

birimi olarak aralarına noktalı yuvarlak konularak dört (4) farklı madde başında sunulmuştur (29-32)²⁴.

- 24) **kek** “sıkıntı [*kek kördi er* “sıkıntı çekti”]
- 25) **kek** “kin, hınc” [*öçlüg keklig kişi* “öcü ve hıncı olan adam”] (Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 407)
- 26) **köl** “kol”
- 27) **köl** “dağın tepesinden aşağıya doğru inen ve ovanın su biriken kısmından yüksekte olan yer” [*ōrı köli* “derenin kolu”]
- 28) **köl** “kılıcın ve bıçağın altında bulunan oyma” [*kılıç köi* “kılıç kolu”] (Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 502)
- 29) **kız** “cariye” [*kız kırkın* “cariyeler”]
- 30) **kız** “kız evlat” [*meniñ kızım* “benim kızım”]
- 31) **ev kızı** “aile kızı”²⁵
- 32) **yinçke kız** “odalık, yatağa alıcak yetişkin cariye”. (Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 164)

DLT'nin mikro yapısının oluşturulmasında ve madde başı sözlüksel birimlerin ayırt edilmesinde kullanılan noktalı yuvarlağın kullanışı her zaman tutarlılık göstermez. Örneğin farklı sözlüksel anlamları olan eş yazılı **öz** sözcüğü ve onunla teşkil edilen farklı kalıp dil birimleri aynı madde başında toplanmıştır. **öz** “nefs”, **öz** “yağ” [*özliüg aş* “yağlı yemek”] ve **öz** “sağır” [*öz kişi* “sağır adam”] eş adlı sözcükler madde içi unsurlarıyla birlikte noktalı yuvarlakla birbirinden ayrılarak ayrı bir madde yapılırken **öz** “vadi” [*tag özi* “dağ vadisi”]; **öz kişi** “akraba” [*bu bizniñ öz kişi ol* “bu bizim hısımdır”]; **öz** “kalp ve karın içindeki nesne” [*öziüm agrıdı* “karnım ağrıdı”]; **yığaç özi** “hurma ve benzer ağaçların yağı” sözcük ve sözcük birleşmelerinin ayrı madde başı oldukları noktalı yuvarlakla belirtilmemiştir²⁶ (Kâşgarlı Mahmud, 2013 (I): 45-56). Bu tutarsızlıkların Kâşgarlı'dan ziyade eserin istinsahı sırasında muhtemelen Türkçeyi çok iyi bilmeyen müstensihlerden kaynaklandığı söylenebilir. Kâşgarlı, kimi sözcük ve sözcük birleşmelerini özellikle eşdizimleri katı eşdizimsel sınırlılıklara koşut olarak yüksek derecede sözlükselleşmeye maruz kaldığında büyük leksikolojik farkındalıkla birbirinden ayırt eder ve özellikle madde başına çeker. Örneğin **temür arkı** “pas” sözcük birleşmesi **ark** “(insan) pislik” sözcüğünden noktalı yuvarlakla ayrılır ve her biri madde başı yapılır²⁷. Aynı sözcükle teşkil edilen sözcük birleşmeleri ve eşdizimler madde başında ayrı bir sözlük birimi olabilecek kadar sözlükselleştiğinde her biri noktalı yuvarlakla ayrılarak madde başı yapılır. **böş kişi** “hür kişi”, **böş uragut** “boşanmış kadın”, **böş elig** “boş el, çalışmayan veya içinde bir şey bulunmayan el”, **böş et** “yumuşak et”, **böş ew** “boş ev” sözcük birleşmelerinin her biri ayrı bir madde başına dönüştürülür²⁸. DLT'de birçok yerde bunun gibi yüksek sözcük bilimsel ve sözlük bilimsel farkındalığın olması

²⁴Atalay (2013) ve Kaçalın'ın (2019) her ne kadar **kız** madde başında toplanmasına karşın DLT'nin tıpkı basımında ayrı madde başı olarak verilir. Daha ayrıntılı bilgi için DLT'nin tıpkı basımına bk. Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 164.

²⁵ Bu sözcük birleşmesinin anlamı DLT çevirilerinde farklı tanımlanır. **ev kızı** sözcük birleşmesini Atalay (2013) “aile kızı”; Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) “bakire kız; evde kalan, kocaya gitmemiş kız”; Kaçalın (2019) “bakire, eve kapanmış kız” şeklinde tanımlar.

²⁶ Ayrıntıları için bk. Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 35-36.

²⁷Bk. Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 76.

²⁸ Bk. Kâşgarlı Mahmûd, 2017, s. 497.

kimi zaman madde başı yapımında karşılaşılan nispeten küçük çelişkili sözlük bilimsel uygulamaların Kâşgarlı'dan kaynaklanmadığını göstermektedir.

3.1. İsimlerin Mikro Yapısı ve İsim Eşdizimleri

DLT'de madde başında çoğunlukla isimlerin tek başına Arapça anlam ya da açıklamaları verilir. **aêak** ismi madde başında yalın olarak "ayak" şeklinde tanımlanır. İsimler madde başı yapıldığında ardından varsa bu isimle teşkil edilen sözlükselleşme derecesi değişen farklı kalıp dil birimlerine yer verilir. Örneğin (33)'te **boyın** ismi madde başında "boyun, insanın vb. boynu" şeklinde tanımlanır. Ardından madde içinde *boyın* ismiyle oluşmuş **kılıç boynu** ve **biçek boym** isim eşdizimlerine yer verilir (2019: 121). Bunlar, birer sınırlı eşdizim örneğidir. (34)'te **çalpak** madde başında "kir, pislik" olarak açıklanır ve arkasından madde içinde onunla teşkil edilen kısıtlı eşdizim türünde bir sıfat eşdizimi verilir²⁹ (2019: 140). İsimler madde başında çoğunlukla eşdizimsel anlamıyla tanımlanır. (35)'te ismin anlamı verilirken **kılıç kôl** ³⁰ "kılıç kolu" eşdizimindeki anlamından hareket edilir.

- 33) **boyın** "boyun, insanın vb. boynu" [**kılıç boynu** "kılıcın pırazvanası" ve **biçek boym** "bıçak pırazvanası"] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 121)
- 34) **çalpak** "kir, pislik" [**çalpak iş** "karışık iş"] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 140)
- 35) **kôl** "kılıcın ve bıçağın altında bulunan oyma" [**kılıç kôl** "kılıç kolu"] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 274)

İsimlerin madde içinde verilen kalıp dil birimleri işlev, yapı ve sözlükselleşme derecesi açısından farklılaşır. (36)'da **ayık** sözlük anlamıyla tanımlanır ve arkasından madde içinde sözcüğün kullanıldığı bir fiil eşdizimi verilirken (37)'de **esen** sözcüğü madde başında tanımlandıktan sonra madde içinde bu sözcüğün kullanıldığı bir kalıp söz ve bir atasözü yer alır.

- 36) **ayık** "söz verme, vaat" [*onun bana sözü var anlamında anıy maña ayıkı bâr denir.*] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 88)
- 37) **esen** "her şeyin selamette olanı" [*Sıhhate misin? anlamında esen mü-sen denir. Şu atasözünde geçer: esende iwek yök "Esenlikte acele etmek olmaz." İşleri ihtiyatla, yavaş yapmak için söylenir.*] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 175)

İsimlerle teşkil edilen kalıp dil birimleri ve isim eşdizimleri eğer özel bir isim ya da tümüyle birleşik isim hüviyetine kavuşursa sözlükselleşme derecesi arttığından madde başına taşınır. Örneğin **yâg** ismi "yağ"; **ügür** ismi ise "darı" anlamıyla tanımlanır (38,39). Ancak **yâg ügürü** sözcük birleşmesi tümüyle sözlükselleştiğinden ne **yâg** ne de ne de **ügür** isminin madde içinde tanımlanır. **yâg ügürü** "susam" anlamıyla birleşik isim olarak madde başına taşınır (40). Madde içinde verilen kimi sözcük birleşmeleri hem madde içinde hem de madde başında verilir. **sag yâg** "sade yağ, tereyağı" sözcük birleşmesi madde içinde **yâg** ismi altında tanımlanırken ayrıca eşdizime özgü anlamı olduğunda madde başında **sag köñül** "temiz ve sıcak yürek" şeklinde madde içi sıfat eşdizimiyle birlikte betimlenir (41).

²⁹ DLT'de madde başı yapılan isimlerin eşdizimsel anlamı kimi zaman bir eşdizim tanıklanmadan madde içinde verilir. Örneğin **alın** "alın" tanımlandıktan sonra sözcüğün "dağ burnu ve yamacı" anlamının da olduğu belirtilir (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 70).

³⁰ Bu eşdizim DLT çevirilerinde farklı tanımlanmıştır. Atalay (2013) "kılıç kolu", Kaçalın (2019), "kılıcın ya da bıçağın üzerinde bulunan, genellikle altınla işlenen yol biçimindeki oyma", Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) ise "kılıç çizgisi" şeklinde tanımlar. Bu farklılık eşdizimsel anlamın tanımlanma zorluğundan ileri gelir. Eşdizimsel anlam tanımlanmaktan ziyade örnek kullanımlarla ve eşdizimsel sınırlılıklarıyla betimlenir. Kâşgarlı bu nedenle eşdizimsel sınırlılıklarını vererek **kôl** ismini "bıçak ve kılıç" ismiyle betimlemektedir.

- 38) **yāg** “yağ” **sag yāg** “sadeyağ, tereyağı” (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 543)
- 39) **ügür** “darı”
- 40) **yāg ügürü** “susam” (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 533)
- 41) **sag yāg** “sadeyağ, tereyağı” [**sag köñül** “temiz ve sıcak yürek”] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 512)

3.2. Sıfatların Mikro Yapısı ve Sıfat Eşdizimleri

Sıfatlar genellikle ya eşdizim sınırlılıkları etiketi ve ifadesiyle ya da eşdizim sınırlılıklarına göre gerçekleşen farklı kalıp dil birimleriyle tanımlanır. Sıfatlar yukarıda ifade edildiği gibi madde başında **arıg nēñ** “arı, temiz nesne”, **az nēñ** “az şey”, **irik nēñ** “katı olan her nesne” şeklinde **nēñ** etiketiyle betimlenir. Eğer sıfatların sıklıkla aynı dizimde birlikte kullanıldığı kalıp dil birimleri olursa madde içinde verilir. (42)’de **uşak** sıfatı birçok isimle sıklıkla kullanıldığında **nēñ** ile etiketlenmiş ve arkasından madde içinde **uşak oğlan** “küçük çocuklar” serbest birleşmesi ve **uşak ötuñ** “odun kırıntıları” sınırlı sıfat eşdizimiyle tanımlanmıştır. (43)’te geniş eşdizim sınırlılıklarıyla tanımlanan **açuk** sıfatı madde içinde aynı zamanda **açuk kapug** serbest birleşmesi yanı sıra **açuk gök** ve **açuk iş** sınırlı sıfat eşdizimleriyle betimlenmiştir.

- 42) **uşak nēñ** “küçük şey” [**uşak oğlan** “küçük çocuklar; **uşak ötuñ** “odun kırıntıları”] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 526)
- 43) **açuk** “açık olan her şey” [“açık kapı” anlamında **açuk kapug**; “gök bulutsuz olduğunda” **açuk gök**, “açık iş” anlamında **açuk iş**³¹ denir.] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 58)

Sıfat eşdizimleri sözlükselleşme derecesine göre madde başına taşınır. **çın** sözcüğü “doğru” olarak tanımlanır ve ardından madde içinde sıfatın zarf işlevinde kullanıldığı **çın sözler** ve **çın ayduñ** serbest birleşmeleri verilir (44). DLT’de **çın** sözcüğüyle teşkil edilen sözlükselleşme derecesi yüksek **çın söz** “doğru söz” sıfat eşdizimi madde içinde değil madde başında tanımlanır (45). **çın kişi** “güvenilir, doru adam” eşdizimi **çın söz** “doğru söz” ile aynı eşdizimsel anlamı paylaştığından madde içinde verilir. (46)’da **azuk** tek başına madde başı yapılmaz, **azuk ok** biçiminde “nereden geldiği ve kimin tarafından atıldığı belli olmayan ok” anlamıyla bir eşdizim olarak madde başı yapılmıştır³² (Kâşgarlı Mahmud, 2013 (I): 45-56). **azuk ok** sıfat eşdiziminin kısıtlı eşdizimlerin iyi bir örneği olduğu söylenebilir.

- 44) **çın** “doğru” [**çın sözler** “O, doğru söyler.” **çın ayduñ** “doğru söyledin”] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 151)
- 45) **çın söz** “doğru söz” [**çın kişi** “güvenilir, doğru adam”] (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 151)
- 46) **azuk ok** “nereden geldiği ve kimin tarafından atıldığı belli olmayan ok” (Mahmūd el-Kâşgarî, 2019, s. 151)

Sözcük türleri dil bilimsel bir işlev olduğu için isimler kalıp dil birimlerinde farklı işlevlerde kullanılabilir. Bundan ötürü DLT’de sıfat eşdizimleri isimlerin madde içinde sunulabilir. Örneğin **etlik** “et askısı, çengel” olarak tanımlanır ve ardından sözcüğün sıfat

³¹ Bu sözcük birleşmesinin eşdizimsel anlamının olması gerekir, bu tanım ve açıklama bu hâliyle sıfatın herhangi bir anlamını tanımlamıyor.

³² Kaçalın (2019), DLT çevirisinde **azuk ok** ile **azuk mung** “kaçan, yiten, kaybolan, yolunu kaybetmiş” eşdizimini aynı madde toplar ancak tıpkıbaşında bu iki sözlük birimi ayrı madde başı yapılır. Bk. Kâşgarlı Mahmūd, 2017, s. 45.

olarak kullanıldığı farklı *etlik köy*, *etlik kişi*, *etlig kişi* sınırlı eşdizimlere yer verilir (17). **akı** sözcüğü “eli açık, cömert, koçak” şeklinde tanımlanır ve ardından sözcüğün sıfat olarak kullanıldığı kalıp dil birimleri verilir (7).

17) **etlik** “et askısı, çengel” [*etlik köy* “kesilmek için yetiştirilen koyun”, *etlik kişi* “iri cüsseli kimse”, *etlig kişi* “ev sahibi olan kimse”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 178)

7) **akı** “eli açık, cömert, koçak” [kabuğu soyulmuş ceviz “cömert ceviz” anlamında *akı yagak* denir.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 64)

Sıfatlar yüksek derecede sözlükselleştiğinde kullanıldığı isimle birlikte bir kalıp dil birimi olarak madde başında tanımlanır. Bu birleşmelerde sıfatın ya sözlük anlamlarından oldukça uzaklaştığı ya da birleşik ismin yapısal bir unsuru olduğu görülür. Örneğin **azuk ok** “nereden geldiği ve kimin tarafından atıldığı belli olmayan ok” ve **amrak köñül** “sıcak temiz gönül”, **katkı kişi** “kimseye boyun eğmez, zor adam”, **esik yèr** “uzayıp giden düz arazi” açıklamalarıyla birer kalıp dil birimi olarak madde başında verilir.

3.3. Fiillerin Mikro Yapısı ve Fiil Eşdizimleri

Madde başı unsurun tanımının yapılması mikro yapının en önemli bileşeni olmasına karşın fiiller DLT’de tanımlanmaz, her zaman tanıklanan örnek bir cümleyle madde başı yapılır. Fiillerin eşdizimlilik bilgisi ise çeşitli şekillerde mikro yapıda betimlenir. Fiillerin geniş eşdizim sınırlılıkları ve birleşim olanakları olduğunda yukarıda ifade edildiği üzere sıfatlar gibi *nēñ* etiketiyle betimlenir. (9)’da **kolmak** ve onun farklı fiil şekillerinin eşdizim sınırlılıklarının geniş olduğu, söz dizimsel ve anlamsal kurallar müsaade ettiği sürece her isimle kullanılabileceği *nēñ* etiketiyle betimlenmiştir (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019: 274).

9a) **ol mendin nēñ koldı** “O benden bir şey istedi.”

9b) **ol mendin nēñ koltırdı** “O benden bir şey istetti.”

9c) **er nēñ kolındı** “Adam benden bir şey istedi.” (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 274)

DLT’de fiiller bununla birlikte belirli eşdizim sınırlılıklarıyla da betimlenir. Fiiller çoğunlukla kalıp dil birimlerinin kullanıldığı, büyük kısmı fiil eşdizimi içeren örnek cümlelerle verilir. **tıtmak** fiili (47)’de *et tıtmak* şeklinde tanık bir cümleyle madde başında verilir. Madde içinde ise başka bir isimle de kullanılabileceği belirtilir. Kâşgarlı (48)’de **başaklanmak** fiilinin *sünjü* ve **ok** ismiyle eşdizimlendiğini özel bir açıklamayla madde içinde özellikle belirtir. Fiillerin daha katı eşdizimsel sınırlılıkları olduğunda bunlar da tutarlı biçimde betimlenir. DLT’de **uçmak** fiilini tanımlamak için (49a)’da serbest birleşmeden oluşan bir tanık cümle madde başı yapılır. Sonra bu serbest birleşmeden hareketle eşdizimsel sınırlılıkları daha katı, fiil unsurunun özelleşmiş anlamda kullanıldığı iki sınırlı eşdizim madde içinde verilir. İsim ve sıfat eşdizimlerinde olduğu gibi fiil eşdizimleri de sözlükselleşme derecesi arttığında madde içinden taşınır. (49b)’de **uçmak** fiili sözlükselleşmeye koşut olarak eşdizimsel yapı ve anlamıyla madde başı yapılır ve aynı ya da benzer eşdizimsel anlamda kullanılan eşdizimler madde içinde verilir³³.

³³*uçmak* fiili DLT çevirilerinde farklı okunur. Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) ve Kaçalın (2019, s. 366) *uçmak* ve *öçmek* şeklinde iki farklı okuma yaparken Atalay (2013) söz konusu örnekleri *uçmak* maddesi altında toplar ve her birinin anlamını ilişkili bulur. Kâşgarlı’nın **kuş uçdı** “Kuş uçtu.” ve **öt uçdı** “Ateşin alevi söndü.” örneklerini ayrı madde başı yapar ancak bu aynı zamanda *uçmak* fiiliyle teşkil edilen sözcük birleşmelerinin farklı eşdizim setleri oluşturmasına dayandırılabilir.

- 47) **ol et tıttı** “o eti ditti” [elbiseyi ziyadesiyle parçalarsa yine böyle denir.] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 178)
- 48) **sünjü başaklandı** “Mızrak temrenlendi. [Ok temrenlendiğinde de böyle denir.] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 111)
- 49a) **kuş uçdı** “Kuş uçtu.” [*anı kutı uçdı* “Onun talihi uçup gitti”; *er attın koêt uçdı* “adam attan düştü.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 514)
- 49a) **öt uçdı** “Ateşin alevi söndü.” [*erniñ öpkesi uçdı*. “Adamın öfkesi geçti.” *er tım uçdı* “adamın soluğu kesildi.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 366)

Fiillerin belirli isimlerle birer eşdizim oluşturduğunda fiilin eşdizime özgü bir anlam kazandığı ve fiili eşdizimden bağımsız tanımlamanın mümkün olmadığı görülür. DLT’de **basmak** fiili eşdizim içeren **anı bürt bastı** tanık cümlesiyle madde başı yapılı (50). Madde içinde ise **basmak** fiiliyle teşkil edilen diğer eşdizimlere yer verilir. Madde içinde verilen eşdizimlerin madde başı eşdizimin eşdizimsel anlamıyla yakından ilgili kısıtlı fiil eşdizimleri olduğu görülür. **basmak** fiili madde içinde verilen her bir cümlede eşdizimsel sınırlılıklarıyla ve eşdizimsel anlamıyla kullanılır. Söz konusu eşdizimlerin kısıtlı fiil eşdizimlerinden olduğu söylenebilir. (51)’de **başlamak** fiili **ış, sū, yöl** isimleriyle eşdizimlenir. Bu eşdizimlerin her birinde fiil unsurunun özelleşmiş bir anlamı vardır ve yegane sınırlılıklarıyla tanımlanır.

- 50) **anı bürt bastı** “Onu karabasan (kâbus) bastı.” [*beg il basdı* “bey vilayeti bastı, sanki üzerine çöktü”; *begni yağı basdı* “Beyi düşman basdı.”; *er kıztıg basdı* “adam kızı bastı, üzerine çöktü, çullandı.”; *ıt keyikni basdı* “Köpek avı yıktı ve yıktı.”] (Kâşgarlı Mahmud, 2013 (I), s. 45-56).
- 51) **er ış başladı** “Adam çalışmağa başladı.” [*ol yöl başladı* “O, yol gösterdi.”; *ol sū başladı* “O, orduyu komuta etti.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 101).

Söz konusu fiil eşdizimleri serbest, sınırlı ve kısıtlı olarak sınıflandırılabilir. (49a)’da *kuş uçmak* birleşmesinin kısıtlı eşdizim; (48)’de *sünjü/ok başaklamak* birleşmesinin sınırlı eşdizim; (51)’de *yöl başlamak* ve *sū başlamak* birleşmelerinin ise kısıtlı eşdizim olduğu söylenebilir.

- 49a) **kuş uçdı** “Kuş uçtu.”
- 48) **sünjü başaklandı** “Mızrak temrenlendi. [Ok temrenlendiğinde de böyle denir.] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 111)
- 51) **er ış başladı** “Adam çalışmağa başladı.” [*ol yöl başladı* “O, yol gösterdi.”; *ol sū başladı* “O, orduyu komuta etti.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 101)

DLT’de fiiller birer kalıp dil birimi olarak metaforik bir ifade ya da metonomik ilişkiyle değişmeceli deyim olarak da madde başında betimlenebilir. Aşağıda **kewmek** ve **kewremek** fiillerinin madde içi açıklamalarından *sözüg kewmek* ve *küci kewremek* kalıp dil birimlerinin birer metaforik ifade olduğunu anlaşılmaktadır. (53)’te *suwka kirmek* eşdiziminin hem suya girmek hem de suya girmekle yıkanmak arasındaki metonimik ilişki dolayısıyla biri gerçek diğeri eşdizimsel anlam olmak üzere iki anlamı vardır. Bu nedenle *suwka kirinmek* sözcük birleşmesinin değişmeceli bir deyim örneği olduğu söylenebilir.

- 52) **er sözüg kewdi** “Adam sözü ağzında geveledi, söyleyip söylememekte karasız kaldı.” [Bunun aslı *tançum kewdi* “Lokmayı ağzında çiğnedi ve yutmadı.” sözünden alınmıştır.] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 251)
- 53) **anın küçi kewredi** “Onun gücü azaldı, güçsüzleşti” [Katı bir şeyin gücü, sertliği kayb olduğunda da böyle denir] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 252)
- 53) **er suwda kirindi** “Adam suda yürüdü ve yıkandı.” (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 270)

DLT’de fiil eşdizimleri her zaman fiillerin madde başı yapıldığı cümlelerle sunulmaz. Fiil eşdizimleri isim, ikilemelerin madde içi sözlük birimleri olarak da sunulabilir. Örneğin (54)’te **irteş** ismi sözlük anlamıyla madde başında tanımlanır. Madde içinde ise **irteş** ile teşkil edilen bir fiil eşdizimine yer verilir. (55)’te **tın** ismi “ruh, nefes, soluk” olarak açıklanır, arkasından *tın kesilmek* sınırlı fiil eşdizimi madde içinde verilir. (56)’da **ot** madde başında “zehir” olarak tanımlanır. Madde içinde **ot** ile teşkil edilen *ot birmek* eşdizimine yer verilir.

- 54) **irteş** “herhangi bir konuda insanlar arasında yapılan enine boyuna yapılan araştırma ve inceleme” [*irteş koptı* “Aniden bir araştırma ve inceleme başladı”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 204)
- 55) **tın** “ruh, nefes” [*anın tın kesildi* “Onun nefesi kesildi.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 470)
- 56) **ot** “zehir” [*beg añar ot birdi* “Bey ona zehir verdi.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 362)

3.4. Diğer Eşdizim Türleri

DLT’de isim, sıfat ve fiiller dışında diğer sözcük türlerinin de eşdizimleri verilir. DLT’de edatlar da isimler gibi madde başı yapılır ve betimlenir. Edatlar isimler gibi tanımlanır ve ardından farklı kalıp dil birimleri ya da bir söylem sürdürücü olarak işlevsel kullanımlar verilir. Örneğin **andag** madde başı yapılır ve işlevsel bir kalıp dil birimiyle örneklendirilir (57). DLT’de **ayıg** edatı tanımlandıktan sonra kullanıldığı farklı söz demetleriyle verilmiştir (58). **çim** edatı ise yine katı birleşim sınırlılıklarıyla tanımlanır ve madde içinde kalıp dil birimleriyle örneklendirilir. **çim** edatı ancak ıslaklık ve çiğlik ifade eden sıfatları pekiştiren bir edat olarak tanımlanır (59).

- 57) **andag** “öyle anlamında bir edattır [*andag aydım* “öyle söyledim.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 72)
- 58) **ayıg** “iyi ve kötü şeyler için pek çok yerine bir edat” [*ayıg eêgü* “ne kadar iyi şey”; *ayıg yawuz nêñ* “ne kadar kötü şey”. Bu edat iyi ve kötü anlamında kullanılan kelimelere pekiştirme için gelir.] (Kâşgarlı Mahmud, 2014, s.40)
- 59) **çim** “nemliği ve hamlığı mübalağa için kullanılan edat [*çim yig et* “çok çiğ et”, *çim öl tön* “çok nemli, ıslak elbise”] (Kâşgarlı Mahmud, 2014, s.146)

İkilemeler de birer kalıp dil birimi olarak madde başı yapılır ve tanımlanır. Örneğin **çâr çarmak** “çoluk çocuk” ve **çek çük** “ıvır zıvır” ikilemeleri madde başında yer alır. Madde içinde eğer varsa ikilemeyle teşkil edilen başka kalıp dil birimlerine yer verilir. (60)’da **çap çap** ikilemesi madde başında tanımlandıktan sonra madde içinde onunla birlikte kullanılan **çap çap yedi** zarf eşdizimine yer verilir. İkilemeler hiç

tanımlanmadan başka bir kalıp dil biriminin bileşeni olarak da madde başında verilebilir. Örneğin (62)'de **çars çars** ikilemesi madde başında zarf eşdiziminin bileşeni olarak gerçekleşir. Bu örnekte ikileme diğerlerine nispeten anlamsal açıdan daha bağımlıdır, başka bir deyişle gerçek anlamından daha fazla uzaklaşmıştır. **çars çars urmak** birleşmesinin kısıtlı zarf fiil eşdizimi olduğu söylenebilir.

- 60) **çap çap** “kamçı vurulurken çıkan sesin ve dudak şapırtısının yansıması” [*ol erük çap çap yedi* “O şeftaliyi şapur şapur yedi.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 142)
- 61) **çat çat** “vurma sesinin yansıması” [*çat çat urdu* “çat çat vurdu”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 143)
- 62) **ol anı çars çars urdu** “O, onu çat çat dövdü” [*tars tars urdu* “Evire çevire dövdü.”] (Mahmûd el-Kâşgarî, 2019, s. 143)

Sonuç

DLT, sözcük listesinin seçiminde ve mikro yapısının oluşturulmasında eşdizimlerin, eşdizimsel sınırlılıkların ve eşdizimsel anlamın dikkate alındığı özel bir sözlüktür. DLT'nin amacına ve hedef kitlesine uygun olarak özellikle fiil ve sıfatlar madde başı yapıldığında çoğunlukla kullanım sıklığına göre eşdizim sınırlılıkları gözetilerek oluşturulduğu, fiillerin ve çoğu sıfatın sözlüksel anlamının eşdizimsel anlam ya da tanımlamayla verildiği ve yüksek bir leksikolojik farkındalıkla sözlükselleşmenin dikkate alındığı görülür. Özellikle madde başı fiillerin tanımlarının yapılmaması, bunun yerine sıklıkla kullanıldıkları sözlüksel yapı ve bu yapının anlamının verilmesi buna delil olarak sunulabilir. DLT'de sözcüklerin mikro yapısı incelendiğinde eşdizimlerin sistematik olarak betimlendiği, sözcüklerin eşdizim sınırlılıklarının özellikle etiketlendiği ya da özel açıklamalarla belirtildiği, ön üretimli sözlüksel yapılara odaklanıldığı ve öne çıkartıldığı açıkça görülmektedir. DLT'nin bu yönüyle dilde sıklıkla kullanılan, genel olarak bir kalıp dil birimleri sözlüğü özel olarak ise bir eşdizim sözlüğü olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. DLT'nin bu bakımdan Türkçenin yabancı öğrenciler için iki dilli bir eşdizim ya da kalıp dil birimleri sözlüğü özellikleri gösterdiği söylenebilir. Buna yönelik olarak DLT'nin oldukça özgün bir düzenlenişi vardır.

Kalıplaşmış dil birimleri bir dilin söz varlığının önemli bir kısmını oluşturur. Kalıplaşmış dil birimlerinin bu nedenle bir dilin öğretilmesinde, özellikle yabancı dil öğretiminde önemli bir rolü ve büyük bir işlevi vardır. DLT'de kalıp dil birimlerin ve eşdizimlerin bilhassa öne çıkarılması Kâşgarlı'nın Türk dilini yabancılara özellikle Araplara öğretme amacı gütmesinden ileri gelmektedir.

Kâşgarlı'nın sözcüklerin eşdizimlilik bilgisi farkındalığının yani sözcük bilimi ve sözlükçülük bilgisinin ileri düzeyde olduğu söylenebilir. DLT'de sözcüklerin eşdizimsel sınırlılıkları madde başı ve madde içlerinde çeşitli biçimlerde verilmiştir. Kâşgarlı'nın sözlük bilimsel yaklaşımı modern dil bilimi açısından oldukça ileri düzeyde olup bugün Türkçe sözlükçülüğünün bile DLT'nin eriştiği seviyede olmadığı ileri sürülebilir.

Tarihi metinlerin doğru ve yetkin biçimde aktarılması açısından eşdizimlerin ve eşdizimsel anlamların belirlenmesinin büyük önemi vardır. DLT eşdizimlerin ve sözcük birleşmelerinin eşdizimsel anlamının belirlenebilmesi için çok iyi bir kaynaktır. Bütün sözlüksel malzemenin bu açıdan incelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte DLT çevirilerinin eşdizimleri ve eşdizimsel anlamı göz ardı ettiği, Kâşgarlı'nın Türkçeye özgü eşdizimleri açıklamak için kullandığı analitik açıklama ya da aktarmaları bire bir Türkiye Türkçesine aktardığı görülür. Bu, Türkçe eşdizimlerin ve sözcüklerin eşdizimsel anlamının kaybolmasına neden olmaktadır. DLT çevirileri Türk dili araştırmalarında

sıklıkla başvurulan kaynaklar olduğundan eşdizimlerin ve eşdizimsel anlamın göz ardı edilmesinin leksikolojik meselelerin izahında, tarihi metinlerin aktarılmasında ve anlaşılmasında birtakım sorunlara yol açtığı görülmektedir. Tarihi Türk lehçelerinin eşdizimsel söz varlığının tespitinin bu tür sorunların önüne geçeceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2008). *Binyıl Önce Binyıl Sonra: Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Benson, M., Benson E. ve R. Ilson (1986). *The BBI Combinatory Dictionary of English*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Cowie, A. P. (1988). Stable and Creative of Vocabulary Use. *Vocabulary and Language Teaching*, Ronald Carter and Michael McCarthy (Eds.), Malaysia: Longman, s. 127-139.
- Cowie, A. P.(1981). The Treatment of Collocations and İdioms in Learners' Dictionaries. *Applied Linguistics II*, s. 223-235.
- Çalışkan, N. (2014). *Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcükbiçimi Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme (Eşdizimlilikler, Biçimbirim Dizileri, Dilbilgisel Örüntüler, Semantik Prozodi)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Demirel, E. (2020). Metaleksikografinin Değerlendirme Ölçütleri Temelinde Divânu Lugâti't-Türk'ün El Yazma Nüshası ve Belli Başlı Divânu Lugâti't-Türk Yayınları Üzerine Betimsel Bir Çalışma. *Türkbilig*, (40), 63-94.
- Doğan, N. (2015). Türkçe Sözlük'te Fiisel Eşdizimlilik. *Gazi Türkiyat*, 17, 67-84.
- Doğan, N. (2016). Türkçe Sözlük'te Sıfatların Eşdizimlilik Bilgisi. İçinde XI. *Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı* (s. 801-809). Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, N. (2016). *Türkiye Türkçesinde Fiil Eşdizimleri*. Ankara: Yayınevi Yayınları.
- Doğan, N. (2019a). Türkçede Dil Bilgisel Eşdizimlilik. İçinde X. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (s. 535-545). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, N. (2019b). Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Eşdizimsel Farkındalık ve Öğrencilerin Eşdizim Yeterlikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (68), 115-122.
- Doğan, N. (2020). Türkçede Sözcük ve Dil Bilgisi İlişkisi: Dil Bilgisel Eşdizim Kalıpları . *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (6), 1945-1957.
- Ercilasun, Ahmet B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Firth, J. R. (1968). *A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955. Selected papers of Firth, J. R. 1952- 1959, F. R. Palmer (Ed.)*, Bloomington: Indiana University Press, s. 168-205
- Firth, J.R.(1957). Modes of Meaning. *Papers in Linguistics 1934-1951*, Oxford: Oxford University Press, s. 190-228.
- Hausmann, F. (1985). Kollokationen im Deutschen Wörterbuch. Ein Beitrag zur Theorie des Lexikographischen Beispiels. In H. Bergenholtz & J. Mugdan (Eds.), *Lexikographie und Grammatik: Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch* (pp. 118-129). Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag.

- Hausmann, F. (1991). Collocations in Monolingual and Bilingual English Dictionaries. In V. Ivir & D. Kalogjera (Eds.), *Languages in Contact and Contrast: Essays in Contact Linguistics* (pp. 225-236). Berlin, New York: De Gruyter.
- Hausmann, F. (2004). Was Sind Eigentlich Kollokationen?. In K. Steyer (Ed.), *Wortverbindungen - mehr oder weniger fest* (pp. 309-334). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Hill, J. (2000). Revising priorities: From Grammatical Failure to Collocational Success. İnde Michael Lewis (Ed.), *Teaching collocation: Further Developments in the Lexical Approach* (pp. 47-69). Hove: Language Teaching Publications.
- Howarth, Peter Andrew (1996). *Phraseology in English Academic Writing*, Tübingen: De Gruyter
- Kalsın, Ş. (2021). Yabancılara Türkçe Öğretmek İcin Yazılan Tarihî Dönem Sözlüklerinde Eşdizimli Sözcüklerin Kullanımı. *Zafer Önlere Armağanı* (s. 266-278). Ankara: Kanguru yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2017). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (İnceleme-Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmûd (2005). *Divânü Lügâti't-Türk*. (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Redi, Serap Tuğba Yurtsever). İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2013). *Divanü Lûgat-it-Türk* (Çeviri-Dizin). Haz. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). (haz. Ahmet B. Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Mahmûd al-Kâşyarî (1982). *Compendium of the Turkic Dialect (Dîwân Luyât at-Turk)* (Part I). (Edited and Traslated by Robert Dankoff and James Kelly). Harvard: Harvard Universty Printing Office
- Mahmûd el-Kâşgarî (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. (Haz. Mustafa S. Kaçalın), İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Mel'çuk, I. (1998). Collocations and Lexical Functions. In A. P. Cowie (Ed.), *Phraseology. Theory, Analysis and Applications* (pp. 23-53). Oxford: Clarendon Press.
- Nalbant, M. V. (2008). Dîvânu Lugâti'it-Türk'te Söz Yapımı. İnde Sema Barutcu Özönder (Ed.), *Kaşgarlı Mahmud Kitabı* (s.189-216). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Nesselhauf, Nadja (2004). What Are Collocations? In D. J. Allerton, N. Nesselhauf and P. Skandera (Eds.), *Phraseological Units: Basic Concepts and Their Application* (s. 1-21). Basel: Schwabe Verlag.
- Nesselhauf, N. (2005). *Collocations in a Learner Corpus*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Svensén, B. (2009). *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yaylagül, Ö. (2008). Dîvânu Lugâti'it-Türk'te Anlamın Sunumu içinde (Ed. Sema Barutcu Özönder), *Kaşgarlı Mahmud Kitabı* (s. 297-305). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.